

79

У. З. Д.

С. Русова и Хв. Вовкъ.

СЕРЕДЪ ВЫНОГРАДАРИВЪ

ПИВДЕННОИ ФРАНЦІИ.

— № 37. —

Ціна 6 коп.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Типографія Училища Глухонѣмыхъ, Гороховая, 18.

1905.

Handwritten mark/signature

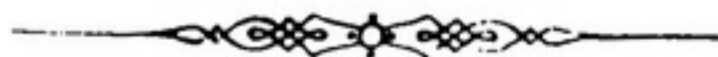
У. 79

СЕРЕДЪ ВЫНОГРАДАРИВЪ

ПИВДЕННОИ ФРАНЦІИ

С. Русовой и Хв. Вовка.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Типографія Училища Глухонѣмыхъ, Гороховая, 18.

1905.

Центральна бібліотека
БІБЛІОТЕКА
ІНВ. № 2908068

Середъ выноградаривъ пивденной Франціи.

Въ темнимъ листь померанци
Святять золотомъ червонымъ,
А олывки кучеряви
Срибломъ крыють вси левады.
Горы наче лынуть въ небо
Чыстымъ, лехкымъ везерункомъ...
(зъ Леси Украинкы).

Несподивано доля занесла мене въ чужый край: сестра моя такъ заслабла, саме въ осены, що нашъ старый ликаръ, який всихъ насъ килька разивъ вызволявъ видъ усякихъ хворобъ, теперъ заборонивъ намъ и думаты про яки-небудь ликы: прыходылось зовсимъ зминыты свои замиры и тикаты видъ нашої лютой зимы, кыдаты працю та на пивденному сонечку здобуваты новыхъ сыль за-для жыття. Сестра боялася йихаты сама, прыйшлось рушаты намъ у двохъ. На швыдку руку зибралысь мы зъ сестрою и въ Кыиви силы на скорый потягъ, що мовъ скаженный мчавъ насъ усе на захидъ, черезъ ридну нашу закордонну Галычыну, черезъ усю Австро-угорьску землю, черезъ славну

своими горами Швейцарію, ажъ до Французької республіканської сторони *).

Франція.

На п'ятий день нашої подорожі вранці здалека заблысло у вікно нашого вагону південне море Середземне **), а навкруги простяг-

*) Республікою зветься така держава, де всі справи рішає не одинъ царь своєю волею, а народня рада чы, якъ їи звуть, парламентъ, або національне зібрання.

***) Се море такъ зветься тому, що воно зъ трьохъ боківъ оточене землею: на півничъ простяглась Европейська земля, на схидъ—Азія, а на південь Африка, и тильки зъ захиднього боку хвѣли сього моря зливаються зъ Атлантычнымъ окіаномъ.

лысь ривни ланы французькой пивденной крайны—Провансу. Си ланы не були схожи на наши степы, що хвильюються жытомъ та пшеницею безъ краю, наче те море. Передъ нами вымальовувалысь невелички жовтозелени шматочки, якъ наши горбды завбільшкы. Засіяни

Сильський будынокъ.

воны были горохомъ, квасолею, тымофіевкою та кашкою, а чымъ дали йихалы мы на пивдень, гымъ бильше попадавсь намъ зеленый виноградъ, и його шыроке гарне лыстя вылыскувало на невысокихъ жердкахъ. Середъ сіей зелени навкругы мрилы червони стрихы зъ черепыць на билыхъ або жовтыхъ камъяныхъ хатахъ, що розкыдани были хуторами, мовъ посіяни макивки.

Высоки струнки кыпарысы оступылы си хаткы и простягалы ривно вгору свои темни гилькы. Помижъ хуторамы розбигалысь на вси бокры шыроки шляхы, добре выстелени каминнямъ. По ныхъ годовани кони, прыкрашени червонымы та голубымы стричкамы и дзвинкамы, запряжени по одному, або по двое, трое, по чотыры одынъ за другимъ у велыки возы на двоухъ колесахъ, везлы здоровенни барыла, высоко намощени на тыхъ возахъ. Назустрічъ намъ подыхавъ ласкавый витерь з-надъ моря, а позаду одходылы въ далечинь лехкымы тоненькымы шнурамы останни выступы Альпійськихъ гиръ; хмары оповывалы ихъ верхы, и перши промини сонця рожевымы и золотымы барвамы закрасылы и си хмары, и весели ланы зъ бильмы хуторамы, и тилькы де-не-де на горахъ простяглысь сутинкы и темнымы смугамы сынылы гаи. Гарно було скризь, и не здывувало насъ, колы одынъ зъ французивъ, що сыдивъ биля насъ коло викна, такъ згорда сказавъ намъ, вказуючы рукою у викно: „Отсе-жъ нашъ ридный Провансъ“. И почавъ розказуваты про сю незнайому для насъ землю.

— Увесъ Провансъ невелычкый, не бильшъ одной-двоухъ вашихъ губерній. Зъ пивденного боку його облягло море, а зъ пивночы його обступылы горы Альпыны, якъ ихъ тута ласкаво прозывають. На захидъ до нього пидступають други французьки горы—Севенны, не выщи 4 версть. Зъ ныхъ цилый рикъ дме на Провансъ могутный свижий витерь, такъ званный мистраль“;

винъ жене вси хмары з-надъ Провансу, черезъ що тамъ таке чысте небо блакитне, трохи не весь часъ. Зъ Альпъ бижыть глыбока та шырока ричка Рона зъ своею ридною сестрою Дюрансою. Почынається Рона въ холодныхъ ледовняхъ Альпійськихъ, въ Швейцаріи, перебивгае Женевське озеро и зъ його

Севенны.

выходыть вже велькою ричкою. Мовъ гадюка вѣється вона помижъ высокымы скелямы—зъ ливого боку Альпійськихъ гиръ, а зъ правого гиръ Юра. На гряныци Франціи та Швейцаріи, коло Бельгарда, Рона чудовымъ водоспадомъ перескакуе зъ одной камъяной скели на другу, и тутъ іи водою корыстується багато фабрыкъ и заводивъ. Дали до неи злывають свои воды де-кількы горныхъ прытокивъ и розлываются

чудовымъ озеромъ Бурже; після сього озера Рона вже простує все на південь до самого моря. На її берези стоить стародавнє промислове місто Ліонъ зъ нечисленними шовковими ткальнями. Ныжче до Рони приносять свої води Сона, и Рона, мицна та повноводна, бижуть мовъ „лютый быкъ“, якъ тутъ кажуть, а коло гарного стародавнього міста Авиньона зъ ливого боку ричка Дюрансъ, мовъ ридна сестра, обіймає Рону своїми холодними хвылями. Вона бижуть страшенно швидко—по 350 метривъ *) въ одну секунду. Сердыта доня високихъ Альпъ— вона занадто быстра та бурхлива, щобъ носыты на соби яки-небудь судна. Але въ де-якихъ мисцяхъ люде спыняють її горди хвыли, одводять ихъ греблями у каналы, и корыстуются водою для своїхъ ланивъ; бо хвыли Дюрансы полышають багато дуже корыстного намулу, черезъ що си ланы дають дуже багати врожай. По другихъ мисцяхъ Дюранса зовсимъ ховається у нетри пидъ великымы каминнями, а звидты бижуть просто до Роны. Ныжче Дюрансы Рона тече вже куды тыхше и розливається по долини ситчанымы гирлами ажъ до самисинького моря. Колысь тутъ по всьому ливому берези була безводна камъяна пустыня, такъ звана Кро, де ридко можна було побачыты яку оселю, и тилькы невеличкы отары овецъ щыпалы бидну жорстку траву пидъ доглядомъ своихъ чабанивъ. Теперъ цила ся, колысь безводна, пу-

*) Метръ—се французька мира довжыны, трохи меньше якъ пивтора аршыны (22¹/₂ вершка).

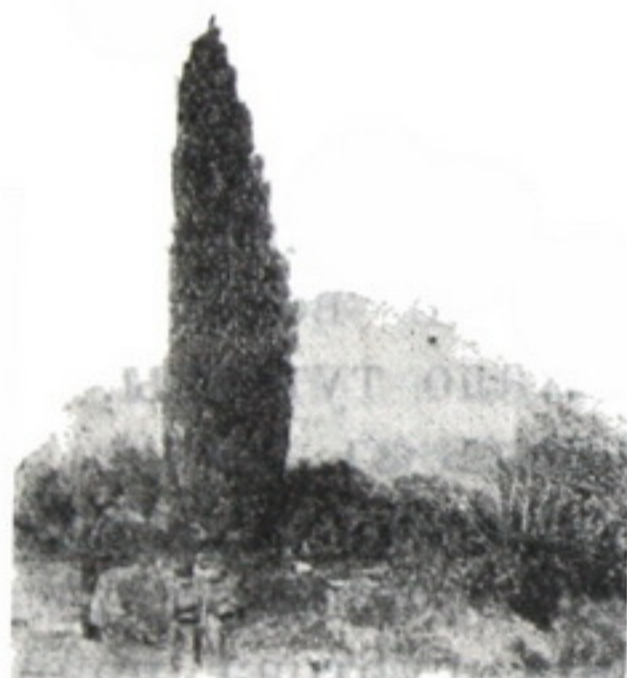
стыня переризана ривчаками, по якихъ проведена вода зъ гирль и вся пустыня квітчається теперъ садами-виноградами; по мижъ ными мріють били та червони хатки, розкйдани хуторами. Такъ само оброблени и сами гирла Роны, що колысь лежалы болотянымы пустками, по якихъ блукалы тилькы дыки коровы, быкы и табуны билыхъ коней середъ заросливъ очерету, лозы, тамарыску (божого дерева) та сриблястыхъ тополивъ. Гирла Роны, добигаючы до моря, вымальовують собою трьохрогу дельту, що такъ зветься тому, що дуже нагадуе грецьку літеру Δ. Середъ сихъ гирль и розлягалось вохке болото Комаргъ. Весною и в-осены усе воно вкрывалось птаствомъ, що передыхало тутечкы, перелитаючы въ ирій и вертаючысь зъ нього.

Селытыся на Комарзи люде боялыся, бо тамъ було дуже вохке та нездорове повітря. Але гарна канализація *), невтомна гуртова праця та урядови гроши зминылы все се, и теперъ Кро и Комаргъ личаться найкращымы плодючымы землямы, що дають велыки врожайи винограду и травы. Быстри хвыли Роны несуть за собою дуже багато земли та писку, такъ що коло устья що року выкыдається дуже багато того нанесеного намулу. Прыйшлось навить копаты велыкій глыбокій каналъ, щобъ корабли малы спроможнисть зъ моря простуваты въ Рону. На схидъ видъ Роны—навпакы, ани писку ани милководдя немае, берегъ стоить высокій, камъ-

---

*) Канализація—се пидземни водостоки, до якихъ въ добре упорядкованыхъ мистахъ йдуть рынвы зъ кожного будынка.

яный, зъ темными скелямы и прозорымы выризными сагамы, и весь мовъ виночкомъ оточеный маленькымы островцямы. По скеляхъ вьеться пахучый чебрець и жовтый дрокъ, понадъ сагамы—рожевый лавръ; запашный миртъ и тамарыскъ мовчки прыслуhausen, якъ море коло нихъ тихенько говорыть зъ каминцямы; а дали вгору високи кыпарысы мишають свои

Кыпарысь.

темни гылля зъ срибнымы маслынамы. Тутъ живутъ рыбалкы, все гарни огрядни люде; воны одягаються въ голуби сорочки, коротки штаны, лито и зиму ходять зъ голымы ногамы, въ червоныхъ шапкахъ, мовъ торбынкахъ. Жадного гудзыка нема въ ихъ одежи, усе на завязкахъ, щобъ не чипля-

лось за неводы. Ихъ рыбальство часто дае имъ велыку корысть, колы море одкрые имъ свои скарбы.

Тутъ гуляють цили зграи тупцивъ, макрели, скумбрии, камбалы, сардынкы выловлюються миліонамы. Въ прозорыхъ водахъ туляться до каминня губкы и корали, колючи ижакы непорушно сыдять на скеляхъ, страшни висьмоногы простягають свои довги висимъ пазуривъ, и

навить акулы *), метривъ въ 4—5 завдовшкы, де-колы высталяютъ зъ воды свои ненажерлыви морды, на страхъ необережному рыбалци. И по-надъ усимы скарбамы симы—чудове сыне море то ласкаво пестыться въ тихыхъ сагахъ, то мовъ скажене розвертається и бѣється середъ скель, жене страшни высоки хвыли, топыть човны, сыротыть рыбальскыхъ дитокъ. А трохы дали на схидъ, по-за французькымъ военнымъ портомъ Тулономъ и торговою прыстаню Марселемъ, горы помалу видходять видъ моря и помижъ горами та моремъ тягнется чудова долына, такъ звана Ривьера, ажъ до самисинькои Генуи, италійського миста. Тутъ у захысти ніяки холодни витры не займають пышну краину, и квитчається вона, не знаючи ни зимы, ни осены.

Тымъ то сюды и прыиздять хвори на груды зъ усього свиту и здоровишають тута на горячому пивденному сонци, на здоровому морському повітри. По той бикъ Роны на схидъ лежать вже не Провансъ, а ридный йому, тежъ пивденный край Франціи,—Лангедокъ зъ великымъ пышнымъ мистомъ Тулуза, де колысь перебувавъ пышный двиръ короля пивденной Франціи. Винъ тежъ захыщенный видъ пивничного витру другымы горами — Севеннамы. Зъ нихъ бижать у море невельчки коротки ричкы, що наповнюются тилькы тоди, якъ снигъ на

---

*) Акула—така велька рыба; що перекусуе чоловіка; вона слидкомъ плаває и за велькымы кораблямы и за рыбальскымы човнамы въ усихъ теплыхъ моряхъ

Севеннахъ весною ростает: Одъ, Ира, Лезъ та други. Беригъ моря по сыхъ мистахъ ривный, нызькый, зъ глыбоко вризанымы у суходилъ сагамы, зъ велыкымы спокійнымы лагунамы,—озерамы, яки отдилае видъ моря той писокъ, що наносятъ ричкы. Найбильше зъ усихъ озеръ—лагуна То—14 верстъ, коло прыстани Сеть; зъ озера выпарюють соли ажъ 50 000 пудивъ, а рыбы та ракивъ зъ нього выловлюють бильшь якъ на 600 000 рубливъ. По де-якыхъ мисцяхъ трапляються вже погасли вулканы,—и на берези моря, и на згиръяхъ, що простягаються ажъ до Пыренейськыхъ гиръ на Пыренейськимъ пивострови.

Отакый то нашъ чудовый роскишный край, усимъ багатый и до чужынцевъ дуже ласкавый. Жывить-же у насъ, панночки, та здоровъя набирайтесь,—закинчывъ нашъ сусидъ свое довге оповидання.

— Отсе вже и наше любе мисто Монпелье. Тутъ вамъ, здається, треба вставаты.

Винъ знявъ брыля и одійшовъ у другый кинець вагону. Нашъ потягъ, подавшы гучный свыстокъ, зупынився на вокзали у Монпелье.

II.

Черезъ два тыжни писля сього наша хазяйка, що вынаймала намъ невелычкый покій, чыстеный и гарно уставлений, и давала намъ обидъ и вечерю, прынесла намъ на снидання каву и

весело забалакала до насъ своею спивучою швыдкою французькою мовою:

— Придется мени завтра васъ покинуты, мои любя панночки, не знаю вже, хто зварыть вамъ каву и обидь. У насъ починаяться выноградни жныва; завтра ранкомъ-рано мы вси поидемо на село выноградъ ризаты. Весело буде... Знаете, чы не поихалы бь и вы зь нами! — скрыкнула вона та ажъ пидскочыла, такъ зрадила сама своій выгадци.

— Куды се?—запытала здывовано моя сестра.

— Та на село до нашихъ старыхъ батькивъ; воны - жь увесь рикъ жывуть сами, а мы до нихъ на выноградни жныва та на Риздво завше прииздымо.

— Справди, воно-бь цикаво було подывытысь, якъ тутъ люде на сели жывуть,—обернулась до мене сестра,—але чы не будемъ мы перебываты ихній праці.

— Вы не знаете нашихъ порядкивъ,—зацокотила хазяйка:—хиба-жь то въ насъ така безунынна праця! Воно жь въ насъ, якъ свято ведеться: скрызъ спивы, регить, танци, гоминь. Людей - людей! вси ради-весели, працюють, пьють, гуляють. Вы, мабуть, николы ще не бачылы выноградныхъ жнывъ? Отъ йидьмо зь нами, такъ побачыте.

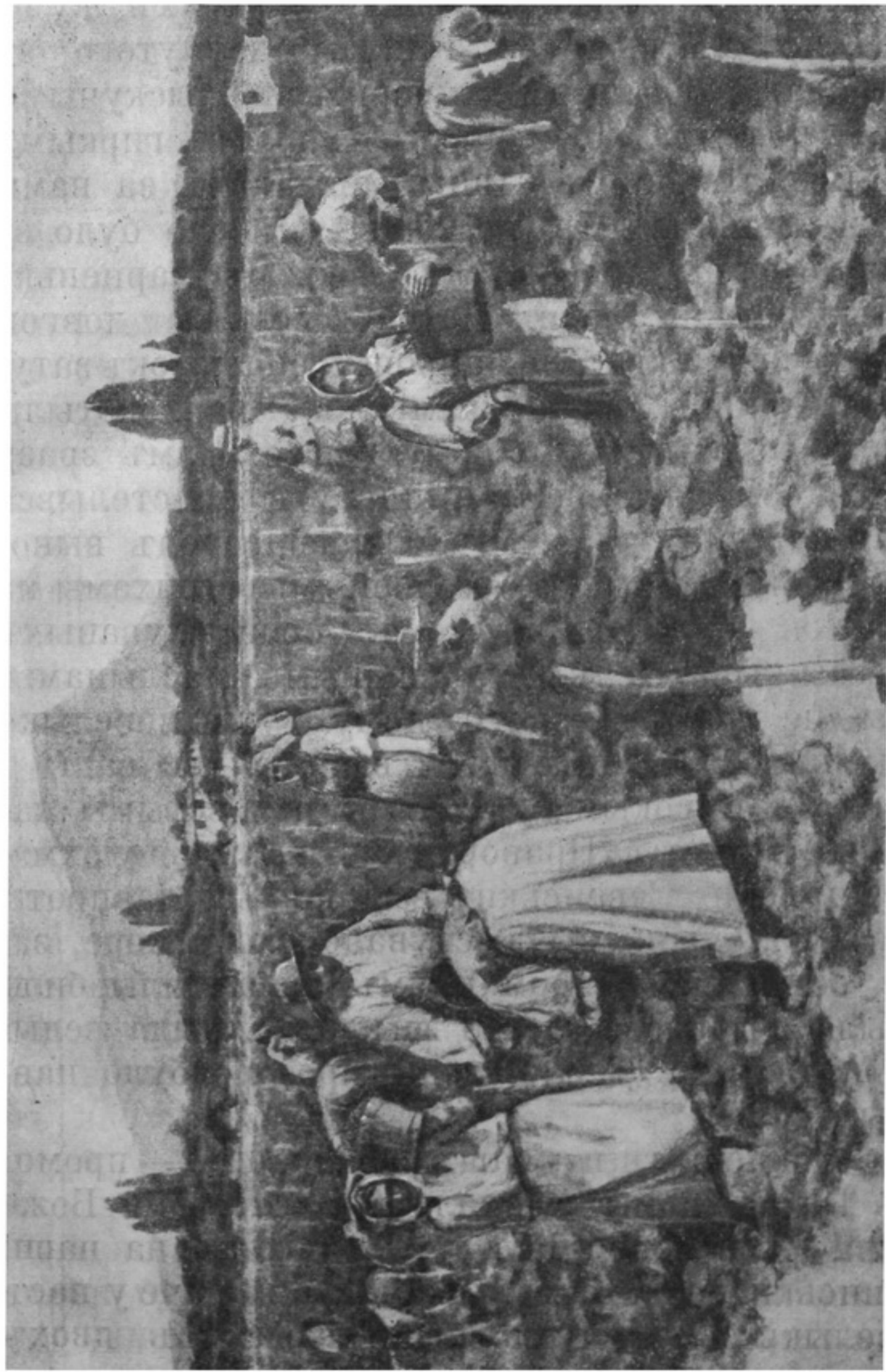
За обидомъ насъ дуже вмовлявъ чоловикъ нашої хазяйки, молодой, чорнявый, меткый.

— Не бійтесь,—казавъ винь, жартуючы,—наши селяне вмють шануваты чужынцивъ.

Дуже намъ кортило побачыты цикаве свято

выноградаривъ, и мы умовылысь, що прыиде-мо до ныхъ не разомъ зъ ими, а въ недилю, че-резъ два дни, зализныцею. Такъ на тому и стало, а на другый день ранкомъ вся симъя нашихъ хазяивъ рушыла зъ дому. Выведено було зъ стайни, що мистылася у тому-жъ такы будынкови пидъ нашымы хатамы, невелычкогo ослыка, запряжено його въ невелычкый визъ на двоухъ колесахъ, и весели поихалы чоловикъ та жинка и двойко гарненькыхъ дитокъ. Хазяйка ще разъ запросыла насъ до себе, и мы зъ се-строю зисталыся сами на весь димъ и ждалы-дожыдалы, щобъ скоришь скинчылася пъят-ныця, пройшла субота и настала недиля.

У недилю мы рушылы зъ ранишнимъ потя-гомъ. Стоялы чудови дни кинця жовтня. По обыдвѣ стороны зализныци генъ-генъ розбига-лысь выноградныкы, и одъ верху ажъ до долу на кущахъ з-за шырокого выризного лыстя вы-ступалы повни кетягы темныхъ и золотыхъ ягидъ. Дарма що була недиля, люде не гулялы, и по садахъ скризь робота йшла: одни ризалы кытыци велыкымы ножыцямы у кошыкы, други зносылы ти коши на велыки довги гарбы. Шля-хамы було тежъ повно людей и пишыхъ и во-замы: вси, гарно по святочному повбирани, пос-пишалы до знайомыхъ выноградаривъ, щобъ спробуваты свижого, тилькы що выдавленого вына, покоштуваты солодкыхъ смашныхъ ягидъ. ¶ На третій станціи видъ Монпелье мы злизлы зъ потяга и зразу побачылы нашего чорнобро-вого хазяина, Петра Лубе: його темни весели

Збиръ вынограду.

очи всмихалыся намъ з-пидъ чорныхъ кучеривъ, що выбывалысь з-пидъ одсунутого зъ лоба назадъ брыля. Пидъ чорнымы блыскучымы вусамы пахтила коротенька люлька зъ гиркымъ простымъ тютюномъ. Винъ прыхавъ за нами своимъ маленькымъ возкомъ, бо село було за два километры (або дви версты). Мы гарненько вмостилися на вози, Петро ляснувъ довгою пугою, и маленький але бадьорый вислючокъ затупотивъ дрибнымы нижкамы, и мы покотылы швыдко по ровному билому шоссе. Намъ зразу стало якось такъ весело. Навкругы простелывся такой чудовый краевидъ. Скризь середъ винограду мрилы фермы зъ червонымы стрихамы на высокыхъ хатахъ, кругомъ пообсажуваныхъ темнымы кыпарысамы, та срибнымы маслынамы; трохи не коло кожного дому булы невелики водокачки, щобъ полываты виноградни сады и горобы зъ высокымы стеблямы и товстымы качанамы капусты. Праворучъ ховалысь у хмарахъ далеки Ссвенськи взгирря, а навпроты насъ у далечыни выблыскувало сыне море, залыте соняшнымъ проминнямъ, и маячылы билы витрыла рыбалокъ, наче шыроки крыла великихъ птахивъ. Тепло, ясно, прозоро було навкругы.

— Осьдечкы и нашъ Белларгъ! — промовивъ Петро, и мы вѣихалы въ село. Мій Боже мый! Якъ воно мало було похоже на наши украинськи села Камъяни будынкы, наче у насъ по великихъ мистахъ, простяглысь зъ двохъ сторинъ добре встеленыхъ каминнямъ вулиць:

люде йшли и йихалы возамы, каретамы, велоси-
педамы, моторамы. На довгихъ возахъ, запря-
женныхъ по 5-6 коней, одынъ за другимъ,
везлы по 10—14 барылъ. На коняхъ и на бры-
ляхъ погоничивъ
усюды выноград-
ни лыстя. Посе-
редъ села майданъ
зъ велыкымъ во-
дограемъ коло во-
допровода; тамъ
було весело: цила
юрба дивчатъ на-
повняла водою
свои велыки гле-
кы, хлопци, стоя-
чы на велыкй боч-
ци, наывалы въ
ней воду. На зем-
ли скризъ накы-
дано було выно-
градной жмухы,
кожуры зъ выно-
граду, всюды пах-
ло выномъ, наче
въ льоху або въ
шынку. Уси кганкы
булы заквитчани
выноград-
ною лозою.

Провансальска дивчына.

Промынулы мы зъ паномъ Лубе велыки
гарни будынкы — сільску розправу (або мерію,
по ихнему, — видъ слова меръ, якъ у ныхъ
зветься управытель села, або голова) и школу, на-

впроты невелычкои, старенькой камъяной церкви зъ гострымъ шпылемъ и гостро повиризуваными викнами; тутъ Лубе завернувъ у невелычку вулицю и зупынився. До насъ пидскочылы маленьки дочки Лубе и його жинка,—наша хазяйка.

— Чого се такъ пизно? мы васъ чекалы зъ першымъ потягомъ,—забалакала вона и запросыла насъ до хаты.

Чуднымъ здавався намъ зпочатку будынокъ старыхъ Лубе: знызу въ першому поверси, була всього одна хата—кухня и йидажня, а рядомъ стайня за-для ослыка и козы; тамъ-же стоявъ и визъ. На другый поверхъ вельы сходци, и тамъ була довга, не дуже висока, але свитла хата, де спала вся родына на шырокихъ високихъ лижкахъ зъ бильмы подушкамы, и билоснижнымы укрываламы та зависамы. А коло сього покою була комора, де складалы все збижжа. Скризь було дуже чысто, гарно повбирано. По стинахъ булы розвишани малюнкы, въ йидажни цокавъ стародавній годинныкъ, стояла канапка, стилъ изъ стильцямы, невелычка шафа зъ начыннямъ. Коло плиты поралась нызенька пидстаркувата маты пани Лубе, зъ чудовымъ бильмымъ волоссямъ, гарно позачисуванымъ.

— А старый нашъ,—сказала молоденька Лубе про свого батька, такъ такы и живе на своимъ выноградныку, и насъ туды дожыдае. Поснидайте трохы та й пойдьмо до нього.

Старенька пани поставыла тымъ часомъ на столи; дви вельыки кругли чашкы кавы зъ

молокомъ, сыру, сардынъ и билого хлиба, а дивчатка прынеслы повный кошыкъ чудового золотого вынограду. Диткы щебеталы коло насъ, показувалы намъ кролыкивъ, що жылы у ныхъ у стайни; стара зняла клитку з-надъ викна зъ папугою, и росказувала, що сю пташыну прывизъ ии молодой сынъ, мореходецъ, що плавае на одному торговельному судни по далекихъ краинахъ. Вона витала насъ такъ сердечно, такъ щыро, що намъ здавалось, нибы мы загостылы не до чужыхъ зовсимъ незнайомыхъ людей, а до ридныхъ або до прыятелывъ...

Стари Лубе булы зроду селяне въ Белларзи, а сынъ ихъ бувъ шевцемъ. Винъ учывся въ школи одъ 7 до 15 рокивъ, потимъ навчывся свойому реместву и працювавъ у Монпелье. Тамъ оженився и живъ соби потроху. А стари зароблялы на сели выноградарствомъ и городыною. Жылы не погано, було що й на стилъ податы, що и до скрыни сховаты.

Покры мы трошкы пидъилы—все було таке смашне,—прыйшовъ и Петро Лубе, и мы вси циток кумпанією потяглы на «выноградъ старого», якъ воны казалы. Веселе сонечко ласкаво свитыло зъ высокого темноблакытного неба, и все наче всмихалося навкругы до насъ. Весели люде гулялы на вулыцяхъ, скрызъ лунавъ регитъ, спивы, балачкы.

— А въ насъ теперь,—сказала мени сестра,—мабутъ и ожеледь и мряка, осинній витерьъ жене по небу довги сумни хмары, и люде сумни та

невесели поспишають зъ голого поля до нетопленой хаты...—Я побачыла слъозы въ глыбыни ласкавыхъ очей моеи слабой сестры.

Лубе по дорози заводывъ насъ у садъ одного зъ найзаможнѣйшихъ хазяинивъ села.

— Вы не знаете, мабуть,—росказувалы намъ наши знайоми,—що Провансъ нашъ выготовлюе ажъ 75 милліонивъ видеръ вына, се-б-то пѣяту частыну всего вына, що выробляється у Франціи. Земля наша, якъ бачыте, голисинька червона глына; нищо вона такъ гарно не родыть, якъ выноградну лозу, але и працюваты надъ нею треба чымало. Зъ невелычкогo шматка земли въ 1 гектаръ *), добрый хазяинъ выбере 350 видеръ. Звисно, якъ його заразъ тутъ и продають, то за одно видро не визмешъ бильшь якъ 3—4 руб.; въ насъ выно дешеве, а якъ одправыты туды дали, то воно куды выгиднишь буде.

— А вже жъ,—казавъ дали другый хазяинъ,—я маю всего 2 гектары кгрунту, и николы не визьму зъ нього меньшь якъ 1300 карбованцивъ за рикъ, а то и бильше. Ваши хлиборобы хочъ литомъ и дуже працюють, за те зимою, мабуть, имъ ничого роботы, а намъ, выноградарямъ, увесь рикъ работа. Треба дуже глыбоко выкопаты землю; а засадывшы лозою, не одынъ разъ на рикъ сапуемо, выполюемо, пидвѣязуемо до жердокъ, обризуемо лыстя, полываемо. Такъ

*) Гектаръ—се 2 200 квадратныхъ сажнивъ, то-б-то трохи меньше одъ 1 десятыны (2 400 кв. сажнивъ).

увесь часъ працюемо биля його и литомъ и зимою, бережемо його и видъ спеки и видъ холодного витру, ни жинки ни мы спокою не знаемо. За те жъ и радіемо мы, якъ такого жныва диждемо: дывиться, вси кущи повни кетягивъ.

Туть саме мы вйшли въ садъ. Кругомъ була страшенна метушня: котылыся тачкы, рыпили возы, ослы та кони иржалы, дивчата гукалы, хлопци писень заводылы, ляскалы пугамы, на коняхъ дзвинки бряжчалы. Уси весели, жвави, жартують, регочуться. Дивчата носять на патыкахъ, мовъ на коромысли, велыки кошовкы зъ выноградомъ, зношують ихъ уси до возивъ, що стоять въ кинци саду. Други тилькы те й роблять, що рижуть довгымы ножыцями кытыци синихъ та золотыхъ ягидъ. Въ дивчатъ та въ хлопцивъ замисть брыливъ — виночки зъ выноградного лыстя.

Вузенькымы стежечкамы середъ кущивъ, простувалы мы все блыжче та блыжче до високого велыкого будынку, де саме машынамы выдавлювалы ягоды на выно. До стины була прыставлена довга драбына; мы влизлы по нй и заглянулы въ середыну. Тамъ була наче велыка камъяна клуня, а зъ ней выходылы двери до трьохъ або чотырьохъ льохивъ: въ льохахъ стоялы велычезни бочки, до нихъ проведени булы довги трубы; машына гвынтомъ давыла ягоды, що вкыдалысь до-середыны ии цылымы кошовкамы, и выдавленный сикъ, очыщаючысь по трубахъ, перельывався простисинько до бочокъ.

Коло машины стоялы хлопци-робитныкы зъ покачуванымы штанямы и рукавамы, вси вымазани червонымъ сокомъ. Навкругы розлягався важкый духъ одъ вына. Сльота слипыла очи.

Бабы у короткыхъ спидныцяхъ и деревъяныхъ черевыкахъ згребалы жмухы и вывозылы ихъ тачкамы на дворъ, а у дверяхъ стояло чымало старыхъ селянъ; воны весело дывылысь на працю, перекидыдалысь зъ робитныкамы гострымы словамы, але мы не розумилы ихъ мовы: воны балакалы не французькою мовою, а своею ридною провансальською, яка бильшь вжывається по селахъ, анижъ по мистахъ.

— Си робитныкы, — розказувавъ намъ Лубе, — то не наши люде, подывитсья на бабивъ, зовсимъ не схожи на нашихъ; то наймычкы строкови, воны тилькы на выноградни жныва до насъ и прыходятъ зъ гиръ. Тамъ у нихъ нема вынограду, отъ воны до насъ прыходятъ и заробляють, ще й выно зъ собою несуть до дому. Воны зъ собою прыносять тилькы пошматку козячого сыру, та сухого хлиба. А хазяинъ мусыть имъ даваты що-дня на обидъ и на сниданокъ по плящи вына — ото и вся ихъ страва. Якъ хазяйка добра, то дасть имъ зъ ласкы своей и горяченькой юшки або кулишу. Якъ воны не звыклы до вына, то дуже ласи до його, и, звисно, напываются, не то що наши — воны багатыри, якъ поривняты зъ сымы бидолахамаы. На горахъ у нихъ скоро снигъ ляже, а въ насъ сонечко скризъ гріе. А все-таки перебудуть два тыжни, пороблять не въ одного ха-

зяина, та й вертаються до дому въ свои сувори сумни горы, не зистаються въ нашому квитчастому Прованси.

Мы дывылысь зъ сестрою на сыхъ наймытивъ: ихъ латана одежа, змарниле облыччя справди дуже видрижнялы ихъ видъ тутешнього заможнього люду, и выявлялы ихъ трудовныче жыття, злыдни та недолю.

Видъ важкого вынного духу намъ робылось ажъ млосно, и мы злизлы зъ драбыны, не заглянулы навить на горыще, де понамощувана була на доливци солома, бо тамъ спалы захожи наймычки и наймыты. Наши товариши бачылы, яке вражиння зробылы на насъ си бидни люде и сылкувалысь яко мога насъ потишыты. Воны взялы насъ пидъ руки, провельы насъ садомъ, де рослы чудови запашни квиткы, и завельы насъ на невелычкый горбокъ або вышку, де бувъ камъяный стилъ и лавка кругомъ його. Се вже бувъ выноградныкъ старого Лубе на шляху. Все посидалы. Лубе повыймалы зъ кошыка выно, шклянкы, поставылы передъ нами солодки перижкы, частувалы насъ, и все пылы за здоровъя украинськихъ панночокъ. Зъ горбка ген-генъ розислався чудовый краевыдъ, а одна зъ маленькихъ дивчатъ, що недавно скинчыла школу, маленькою ручкою показувала намъ все миста: „ось дывиться, потягъ бижыть просто до Люнелю, де выробляють таке солодке биле выно, а онъ сынею стричкою далеко бижыть Рона, тамъ Тарасконъ, а тамъ море“ ... Скризь зеленилы выноградни сады

и билымы стричкамы переризувалы ихъ шляхы, обсажени темнымы кыпарысамы та широколыстымы платанамы.

— Отсе, панночки наши любі, прынісь я вамъ свого вынограду, щобъ покоштувалы,—сказавъ старый Лубе.—Отсе коло васъ и мій выноградныкъ. Солодшого вынограду не знайдете навкругы, а чы жъ повирите, що литъ 25 тому назадъ мусилы мы його всього зныщыты, бо завелась на його коринцяхъ така шкидлыва чотырьохкрыла мошка, по-чудному и звать іи—фылоксера. Якъ розведеться іи багато, поистъ вона и lystя и кориння, и гыне рослына, въяне, зовсимъ пропадае. Мошка тая страшенно плодюча, якъ розведеться іи страшенна сыла, то порозлазытьсѧ по всихъ выноградныкахъ. Мій старый батько ажъ плакавъ, така шкода була дывытысь, якъ вся його многолитня праця пропадае. Не въ насъ одныхъ,—капосна комашня пожувала десятки и сотни гектаривъ лозы. Прыходылось палыты стари лозы, перекопуваты всю землю и засажуваты зовсимъ новымы кущамы. Отаке лыхо впало несподивано на головы нашихъ бидныхъ выноградаривъ, багато народу тоди зубожило. Де-яки зовсимъ занехаялы свои выноградныкы, позасивалы землю городыною, а други поспродувалы свои кгрунты и подалысь у миста шукаты наймытського хлиба. А мій батько бувъ зъ давнього выноградарського роду, йому щобъ одступытыся видъ вынограду—то краще було въ домовыну лягты. Зибравъ винъ останни гроши и купывъ нови кущи амерыканської лозы, по-

садывъ ихъ за витромъ, щобъ бува мистраль не зломывъ. Купывъ мени батько тачку та наказавъ збираты гній та пидъ кущи зкыдаты; на кожый кущъ треба було не меньшъ 7—9 хунтивъ (бо тамъ була гола червона глына и вымагала вона всякого здобрювання). Було цилисенькый день зимою и в-осины бигаю я по всихъ шляхахъ зъ своею тачкою та збираю не самый гній, але й сухе лыстя, гныли галуззя, шматкы старои коры и таке инше смиття. Все се моя мама и сестра складалы до купы, прысыпалы землею: воно все загнывало, и робывся дуже гарный перегній. Звисно, заможни хазяины - господари •купають теперъ на свои сады не тилькы такой перегній, а ще й вовну, фосфоръ, морськи травы и всяке инше. Теперъ у насъ и бидному не важко спромогтысь на се, бо заведено всюды громадськи склады, де все, що виноградаревы треба, дають за невелыки гроши, або pozyчаютъ на довгый часъ, такъ що можна потроху выплачувать pozyку. Теперъ уси хазяины еднаються въ спилкы або товариства, гуртомъ складають гроши, покупають найкращу лозу за дешеву цину. Що-року наиздять до насъ вчени люде, оглядають сады, дають намъ пораду, навчають, якъ найкраще тую лозу выховать. Зпочатку мы—стари господари не дймалы виры тымъ ученымъ, але дали побачылы мы, що ихъ порада' кожному выходила на корысть, та й сами почалы за ихъ порадою роботы. Теперъ уже вси бачать, що спилка та наука тилько прыносять пожитокъ

хазяйству и нашимъ виноградарямъ та хлибробамъ. Товариства ти, або синдикаты, дуже намножылысь у насъ. А въ наши часы доводилось кожному про себе дбаты самому:—звисно, важко було дуже. Немало положылы праці коло саду мой батько й маты: кожний кущъ воны обкопувалы, або сапувалы; пидризувалы на йому виття, прывязувалы до тычыны такъ, щобъ ягоды не ховалысь видъ сонця. Батько покопавъ ровчаки, щобъ дощова вода по нымъ розбигалась на увесь садъ. Та ще двичы або й трычы на лито робылы велыку полывку всього саду водокачкою. Весною щепылы кущи, щобъ не ледащила порода. Такъ и выпещувалы солодки буйни ягоды, працюючи коло виноградыка литомъ и зимою. Писля Петра якъ почне цвисты,—отъ насъ страхъ и бере: не дай Бигъ витеръ пидійметься, здмухне зъ квитокъ весь пылъ, або пидуть дощи та змыють його. А якъ стоятыме тыха, ясна, гаряча погода, оттоди виноградъ добре цвите, добре й завязується. Ще тривожымось уси въ серпни, колы на виноградъ завше якась хвороба нападае: винъ перестаете росты, вяне, лысть на йому жовкне. У насъ стари люде такъ и кажутъ: хто бачывъ виноградъ у серпни, той бачывъ и його стражданя! Тилькы къ вересню ягоды зовсимъ поналываються, пропечуться сонцемъ, мовъ сахарни' стануть. Ну, тоди вже диждались мы своихъ веселыхъ жывъ, готуйте возы, мыйте кошовкы, гостритъ ножи и ножыци, склыкайте робитныкывъ. Тоди вси въ насъ заробляють,

нихто за мали гроши не стае. Дивчынка або хлопчыкъ рокивъ 10—12 зарабатяе теперь на день 2—6 ффранкивъ, або пивтора карбованця на ваши гроши, та ще й на хазяйськыхъ харчахъ, а колы, то й ночуваты въ себе залышаемо. А писля жнынвъ наиздять до насъ гости купци, заглядають до льохивъ нашихъ, до вынъ нашихъ, скарбы наши смакують та скуповують. Йде наша праця кривава червонымъ та билымъ выномъ по всьому свиту, людей звеселяе, слабому сылы додае, безчасному журбу зъ думокъ проганяе. Пыйте, панночки, выно Прованса! въ ньому заховалыся проминня нашего сонця горячого, въ йому грае наша сыла, наше завзяття до работы, наша любовь до своего краю, гарного, ясного, нашею працею обробленого. Пыйте, панночки, щобъ почервонилы ваши блиди щичкы, загралы весело ваши смутни та невесели оченята!

И моторный старый селянынъ одразу хыльнувъ усю шклянку вына и насъ примусывъ выпыты.

Тымъ часомъ сонечко спускалось до долу, чудовый вечиръ простягъ по-надъ крайною наче прозорый лехкый серпанокъ; на ясному неби одна за другою выблыскувалы зори. Лубе повелы насъ до себе, де насъ стара дожыдала вже обидаты. У Франци селяне и мищане обидаютъ двичи на день—опивдни и у вечори, якъ скинчатъ усю денну працю. Стилъ бувъ чепурненько застеленый товстою скатертыною, уставленый тарилками, мыскамы, шклянками и чаркамы. Старенька хазяйка понаварювала и

напекла намъ усякой стравы и заразъ всихъ насъ посадовыла за стилъ. Чымъ тилькы воны насъ не частувалы! Якою смашною здалась

Провансальски селяне.

намъ юшка зъ морськой рыбы, печена, добре выгодована, курка. Выно вси пылы якъ воду великыми шклянками и видъ нього хмилъ никого не бравъ, бо воно луже молоде и не мицне. Писля всихъ найдкивъ подады намъ чорну каву въ маленькыхъ кружечкахъ и поставылы передъ нами повнисиньку мыску свижихъ волоськыхъ

горихивъ, фыгъ, грушъ та вынограду. Се все було зъ саду старого, и винъ дуже прыпрошувавъ насъ йисты, росказуючы намъ, скильки винъ збирае зъ своихъ деревъ овочивъ. Але мы вже поспішала до дому и боялысь спизнытыся на потягъ.

— „Ни, ще заждить, — забалакала молоденька пани Лубе, — вы ще поспіете, а вамъ неодминно треба подывытысь на нашу сільську бесиду; ходимо заразъ на майданъ—тамъ весело теперъ. Ты, Петре, беры вси клунки нашихъ гостей, щобъ имъ не вертатысь сюды, и пидемо вси разомъ“

Щыро подякувавши старымъ, мы выйшлы на вулицю. Ничъ вже огорнула село, але воно ще не спало, лыхтари булы скрызъ позасвичувани, велики викна булы поодчынювани, але темни будынки стоялы порожни: циле село було на вулици, на майдани. Тамъ уси справлялы свято выноградныхъ жнывъ, тамъ грала музыка, зъ кавярни *) столы, стильци и лавы булы вынесени на майданъ, а въ середыни на простори дивчата, хлопци, молодыци танцювалы и скакалы. За столами було повно, вси седины, балакалы, пидносылы одинъ одному вына. Лубе довго вышукувавъ для насъ незайняте мисто, щобъ и мы посидала. Заразъ насъ почастувала выномъ, до насъ пидійшлы сільський голова (меръ) зъ жинкою та дочкою, ще якыйсь москалыкъ и молоденька вчителька зъ

---

*) Кавярни—таки крамнычкы, куды заходятъ пыты каву то що.

своею матиррю. Все воны дуже ласкаво виталы насъ, якъ далекихъ чужынцевъ, посидалы зъ нами за однимъ столомъ; и бидный швецъ Лубе, и пышный сельскый голова, и вбога вчителька—все поводылысь по-мижъ себе, мовъ близьки товариши *), балакалы про виноградъ, про цины на вино, переказувалы одинъ одному всяки новыны зъ газетъ и часопысивъ. И ни де по цилому майдану, де гуляла не одна сотня людей, не чуто було ни сваркы, ани бійкы та лайкы; все поводылысь ввичливо, гарненько гулялы безъ усякого бешкету.

Мы почалы потроху розпытуваты вчительку про шкільни порядкы. Вона вже восьмый рикъ вчителюе, заразъ якъ скинчыла семинарію (де дывчата выучуються на вчительокъ). Сама вона тежъ селянка; якъ скинчыла сельську школу, заразъ склала испытъ у вчительскій семинаріи. У Франціи не дають посады вчителя безъ семинарской аттестаціи.—„Я люблю свою работу, хочъ вона и не легка, казала вчителька; диты сходятся рано, у восьмой годыни, и зистаються до 11^{1/2}; тоди воны обидають, а цисля обидъ знову сходятся о 2-й годыни и вчатся до четвертой. За се министерство выплачуе мени 1200 франкивъ (се на наши гроши буде 450 кар-

---

*) По всій французскій земли вже бильшь якъ сто лить скасовани всяки привелен: тамъ и панъ, и селянынъ, и наймытъ—уси однакови горожане великой Республики, все мають право выбираты представныкивъ у народню раду. Часто въ министры або и въ президенты выбираютъ сынивъ зовсимъ простыхъ хлиборобивъ або ремисныкивъ.

бованцивъ, а въ насъ—у Росіи—взагали сильськи вчытели и вчителькы не одбирають бильшъ, нижъ 300 рубливъ, а часто и того меньше). Мени-жъ сього не выстарчае, бо мы живемо у двоухъ зъ матиррю, та ще й братъ маленький учыться въ Парыжи, ну, то я задержую дитей до 6-ои годыны, и за се мени доплачуютъ вже наши селяне, бо воны бачуть, що дитямъ си дви годыны прыносять не малу корысть.

— Чого-жъ воны въ васъ навчаются?—спыталы мы, зацивкавывшысь дуже балачкою зъ учителькою.

— Та всього по троху,—всьмихнулась вона нашій цикавосты. — Шкода що я не знала, що въ насъ гостюють чужынци: я бъ васъ закликала до насъ у школу. Въ насъ дуже гарне помешкання: хаты высоки, простори,—усихъ 4, дви пидъ кляссамаы, одна для спочынку, а четверта, у першому поверси,—велька хата для самыхъ найменьшыхъ дитей. Вы мабутъ и не знаете, що у насъ по всій Франціи обовязково всихъ дитей засылають до шкиль, хочъ дочку, хочъ сына; зъ трьохъ або чотырьохъ рокивъ, воны зистаються у початковыхъ школахъ ажъ до 12—14 литъ. Маленькихъ звисно до науки заразъ не посадышъ, але воны граються, дечому вчатся потроху пидъ доглядомъ моеи помишныци. А тымъ часомъ воны не перешкоджають своимъ матерямъ дило роботы и сами выховуються краще нижъ на вулыци. Я працюю коло старшыхъ: вчатся воны ридній мови, личби, географіи, исторіи, прыродознавству, спи-

вають воны и шыють зо мною. Шкода, що въ насъ теперъ ще не почалось вчення, бо саме теперъ жныва виноградни, школы въ насъ пустують цилый іюль, августъ та сентябрь. А то-бъ я вамъ усе показала: у насъ тутъ у Белларзи 1000 людей личыться, и тры школы на село, дви для хлопцивъ, одна для дивчатъ, се-жъ моя и есть.

— Дякувать Богови, мою дочку люблять и селяне и диты,—озвалась тутъ маты вчителькы; по неделямъ прыходять до неи ученыци; инши стали вже молодыцямы, радяться зъ нею, кныжки берутъ про все іи розпытують; вси іи шанують.

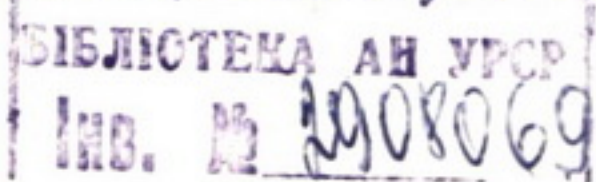
— „У насъ нема неграмотныхъ,—згорда промовывъ сильськый голова:—и жинкы и чоловікы—вси пышуть и чытають, вси розуміють, що и якъ навкругы робыться“.—Винъ замовкъ, а мы боядысь, щобъ винъ не спытавъ насъ, чы въ нашій сторони такъ само; и вси якось понышклы, тилькы зъ кавярни гула музыка, та танцюрысти дивчата реготалысь зъ парубкамы.

„Часъ до дому“,—промовыла моя сестра,—и справди бувъ часъ и пора: вже на майданъ прыхала та довга карета—омнибусъ, що пидвозыла подорожнихъ до зализныци. Мы попрощалысь зъ добрымы людьмы, що насъ такъ щыро виталы. Визныкъ ляснувъ батогомъ, и мы рушылы; кони повагомъ потяглы велычезну карету, и скоро вулыци и будивли щезлы середъ темной ночи. Прощай, Белларгъ, де сильське жыття мае стилькы розумныхъ, певныхъ прыкметъ, щобъ задовольныты своихъ працьовытыхъ, веселыхъ та

щырыхъ виноградаривъ! И прыгадалося мени, якъ у насъ на нашій плодючій чорноземли що року, не тутъ—такъ тамъ, недоридъ жене за собою голодъ, и люде бидують безъ запомогы. А у французькій земли ниде нема такого чорного кгрунту, якый у насъ,—и все-жъ воны вже 50 литъ не знають, що то таке голодный рикъ. Хиба середъ осьвиченого люду може пануваты таке лыхо, якъ голодъ? Ни, французьки хлиборобы и виноградари на своій жовтій та рудій земли важкою працею, еднаннямъ мижъ собою та наукою захыстылы себе видъ злыднивъ, и голодъ, такой якъ у насъ, буває у нихъ неможливый.

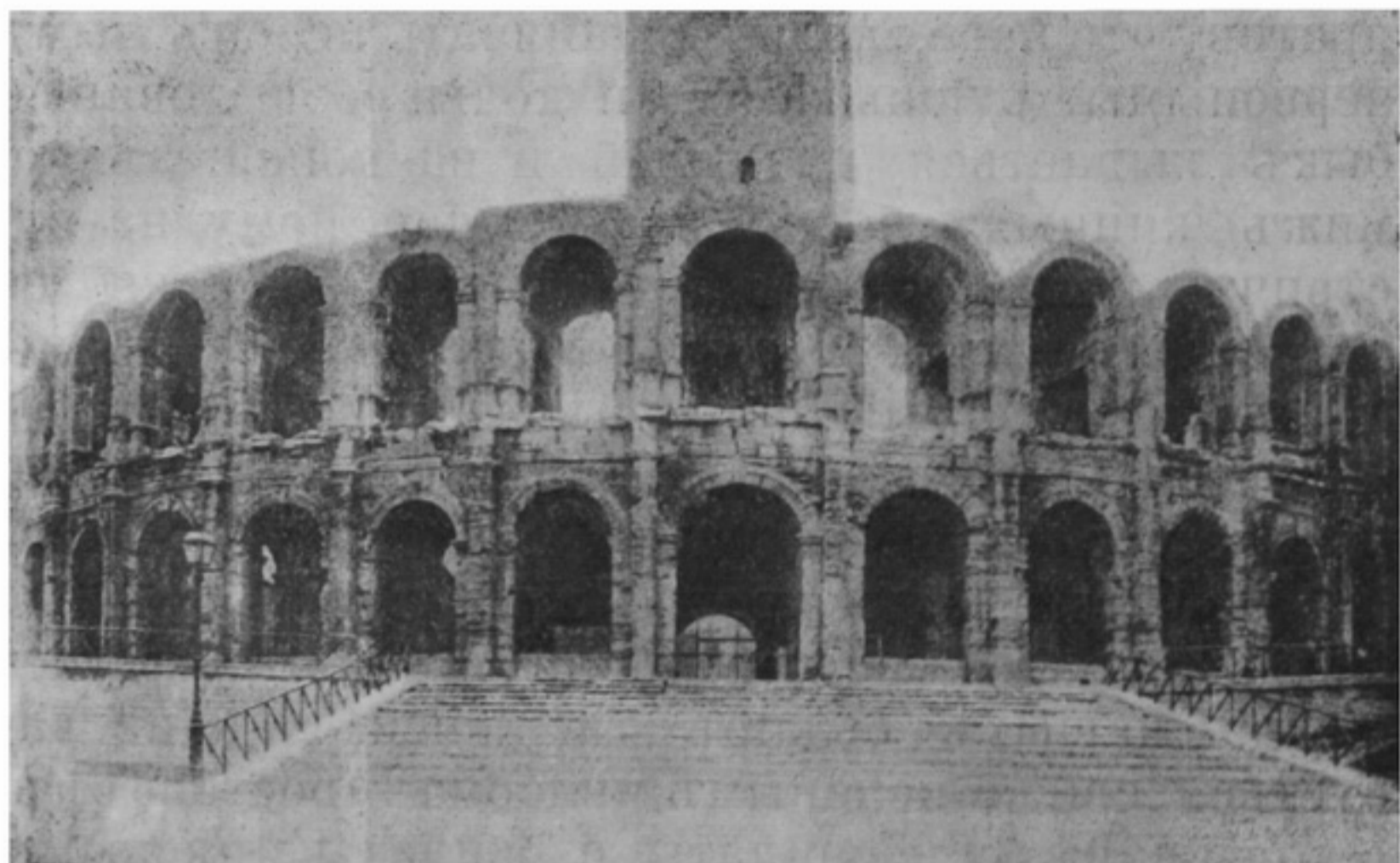
III.

Не мало обдывылысь мы зъ сестрою за сю зиму гарныхъ та роскошныхъ мистъ. Авиньонъ, Оранжъ, Нимъ, Безье, але ни одне зъ нихъ не вподобалося намъ такъ, якъ Арль. Мы поихалы туды заразъ писля Риздва чудовымъ соняшнымъ теплымъ ранкомъ. Колысь, у перши вики писля Риздва Хрыстова, колы Рымська имперія панувала надъ усимъ берегомъ Середземного моря, весь Провансъ бувъ римською крайною. Сюды персеселылось багато заможныхъ рымлянъ; воны провадылы торговлю зъ тутешнимъ людомъ, будувалы соби чудови панськи будынки, закладалы храмы своимъ богамъ и роскошувалы на гарному повітри, середъ багатого краю. Арль бувъ заснований рымьськимъ императо-

ромъ Тиверіемъ: винъ прииздывъ сюды зъ великою сылою рымського панства на литни місяци, ховаючысь видъ леучого италійського сонця. И чудови стародавни грецьки та рымськи пилястры гордо пидіймалысь на величныхъ палацахъ и на поганськихъ храмахъ пидъ сами-синьке блакытне небо Прованса. Римляне и грекы булы выдатнымы будивнычымы и ризьбарямы; воны складалы будивли зъ мицныхъ великихъ камьяныхъ плыть, и такъ добре звязувалы одну до другои якымсь невидомымъ намъ цементомъ, що багато гарныхъ будынкывъ стоить и доси въ чудовыхъ руинахъ, и доси вбирають очи всихъ чужынцевъ, що прииздять сюды оглядаты всю краину. Такыхъ стародавнихъ руинъ дуже багато въ Арли, та й весь винъ якыйсь наче особлывый городъ, наче не живе винъ, а все дримае та колышню пышну славу прыгадуе. На чудовому великому мости черезъ Рону пышаються и доси велычезни рымськи левы, ажъ вылыскують на ясному сонци, по-надъ яснымы прудкымы хвылямы. Заразъ биля вокзалу ще доси стоять велычезни стовпы колышнього рымського театру. Высоко пидносяться воны пидъ ясне сыне небо, стоять нерухомо, неначе сумують за стародавнимъ бучнымъ жыттямъ. А коло ныхъ розлягаються руины круглого цирку: колысь тутъ рымське панство и самъ императоръ бавылысь боротьбою лютыхъ звиривъ, кыдалы имъ на поталу безщасныхъ рабывъ, кыдалы мученыкывъ хрыстіянськихъ. Лылась тутъ рикою свята кровъ на

радисть та на забавку римлянамъ. Чудово гарни си велычни камъяни руины, колы черезъ шыроки безъ жадныхъ шыбокъ викна ллються гарячи промини сонця, и по старому каминню вьються

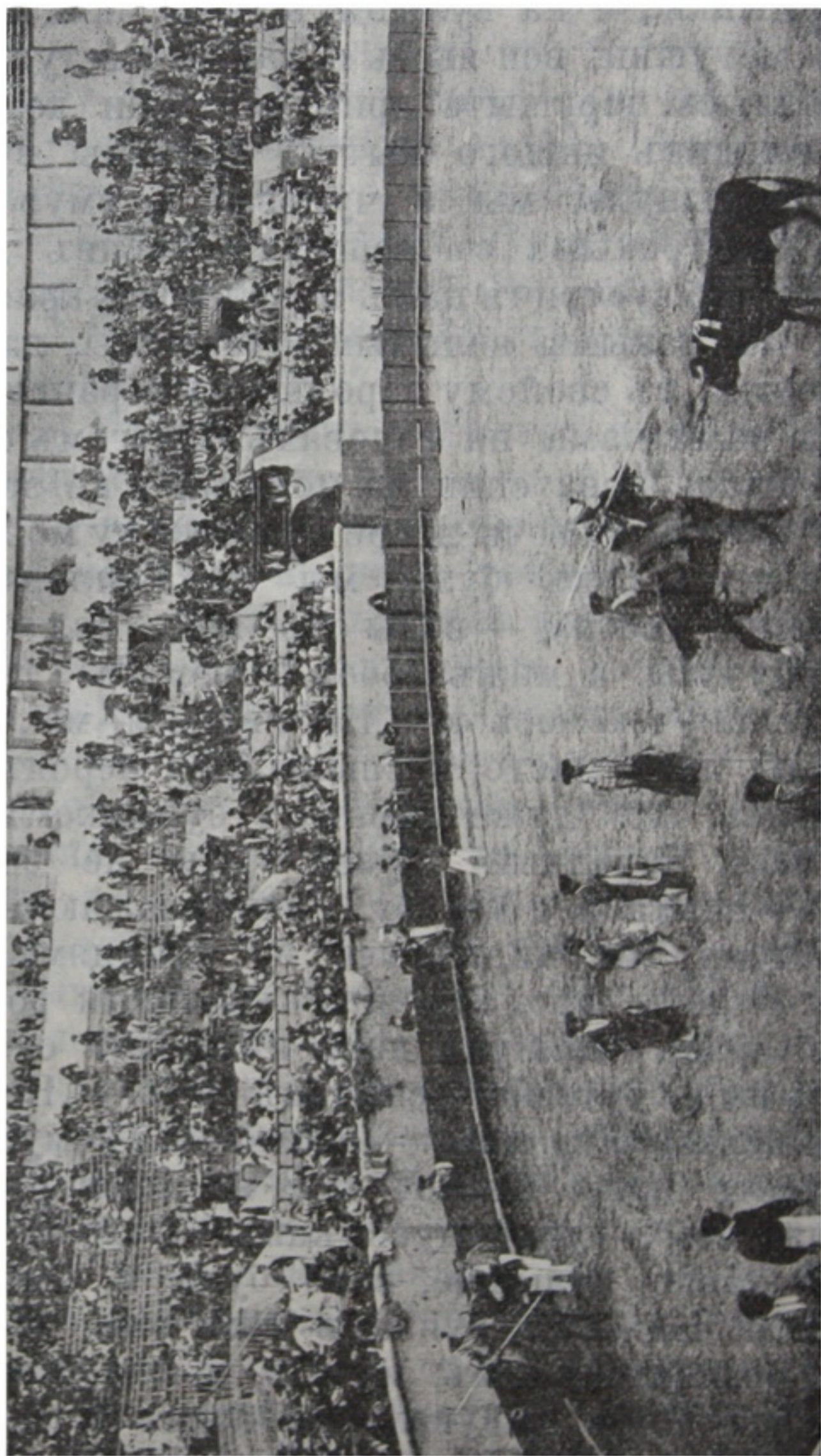
Руины цирку въ Арли.

зелени паросли плюща, а зъ щилынъ де-не-де выбывається пышна червона головка польового маку. Французы дуже люблять красу и бережуть си руины, такъ що навить и теперь въ ихъ часто дають рижни выставки,—або грають, або спивають. Насъ зъ сестрою дуже здывувало, що на стинахъ булы поналиплювани якись оголошення про выставки.

— „Дывысь, — сказала мени сестра, — завтра въ недилю у день, тутъ, у сьому самому цирку буде бій быкивъ“

— Се одна изъ налюбійшихъ забавокъ тутешнього люду, страшна, дыка забавка. На сцену выводятъ быка; кинни и пиши люде роздратовують його, колють, манячатъ передъ нымъ червонымы рушныкамы, и колы розлютованый быкъ кыдається на людей и на коней, зъ помижъ кинныхъ борцивъ выступае йому на зустричъ одынъ и заколюе його. Але покъ се станеться, скильки винъ коней порве своимы страшнымы рогамы, скильки людей загыне пидъ його копытамы. Урядъ французькый килька разивъ заборонявъ си бійкы, але тутешній людъ не любыть, колы урядъ втручається у його звычай, и каже: „колы пану министру такъ шкода нашихъ быкивъ та коней, хай не ласуеться свиже-печенымъ мясомъ — ростбифомъ, а колы винъ буде снідаты и обидаты мяснымы стравамы, мы будемо держатись нашихъ старыхъ звычаивъ и славыты нашихъ хоробрыхъ торреадоривъ“, — такъ звуться ти метци, що йдутъ просто навпроты розлютованого быка и вбивають його ножемъ.

Мы чыталы оголошення и дывылысь на руины цирка, а кругомъ насъ вси си весели чорноброви провансальци здавалысь справжнимы сынамы колышнихъ рымлянъ, зъ ихъ горячею кровью, гордою красою и веселою вдачею. Мы пишы дали на мисто, де поручъ изъ старымы мовчазнымы руинамы стоялы таки-жъ мовчазни

Бій быківъ въ цирку.

нови будынки, и на вулицяхъ та на майданахъ не було метушни: вси якось поважно выступалы, наче боялысь порушыть дримотни мріи колышнихъ свідкивъ иншого жыття. Тыхымы вулицямы промынулы мы и чудовый мармуровый соборъ св. Трохыма зъ першыхъ часивъ хрыстіянства. На зустричъ намъ попадалысь красунинки, зъ такымы велыкымы чорнымы ласкавымы очыма, въ свойому народньому вбранню, зъ билымы намиткамы на головахъ. Кругомъ насъ чулася якась нова спивуча мова, що и не зрозуміешъ, навить знаючы добре французьку мову.— „Памъятаешъ, якъ булы мы въ Белларзи,— каже мени сестра, — воны до насъ балакалы по французькы, а мижъ собою говорылы такою самою спивучою мовою“. Не счулыся мы, якъ перейшлы циле мисто, и спынылыся передъ невелычкымъ, але дуже гарнымъ будынкомъ зъ напысомъ: Народный музей. „Чы не зайты намъ?“,—спытала я сестру,—и не вважаючы на нашу втому, мы пиднялысь по схидцямъ въ музей. Билеты продавъ намъ молодой робитныкъ и заразъ оглянувъ насъ цикавымъ окомъ. „Мабуть вы не тутешни“, спытавъ винъ.— „Ни, мы зъ россійськои Украины“,—видмовыла йому я.— „Оглядаете наше мисто? Все на наши руины задывляетесь“,—усмихнувся винъ,— „але си руины,—се давне, колышне, воно було и вмерло, распалося. На сихъ руинахъ вже нове жыття пышно розцвитае; вамъ, мабуть, и його цикаво побачыть?“ Насъ дывувало, зъ якимъ запаломъ балакавъ молодой робитныкъ: його чорни блыс-

кучи очи такъ и горилы, — розумъ и завзяття такъ и выблыскувалы въ сихъ очахъ. Вбрання на йому було просте: сыня сорочка, червоный поясъ; руки робитныка груби, засмалени, але мова якъ у вченого, пысьменного чоловика.—

— „Що-жъ у вашому музеи цикавого,—спытала моя сестра,—и хто його заложывъ?“

— „Його заложывъ Мистраль, а вы знаете, хто се Мистраль?“

— „Мабуть вашъ министръ який небудь, або вчений професоръ, або може й багатырь на всю губу“,—сказала я всмихаючысь. Робитныкъ и рукою махнувъ на нашу темноту.

— „Мистраль багатшый видъ усякого дука, винъ сыльнйшый одъ якого хочете министра, та й людей навчае куды краце видъ усякого професора. Мистраль—нашъ народный поэтъ“,—зъ гордощами промовывъ винъ. — „Знаете, сьогодни лехкый день, въ музеи дуже мало людей, то я радый буду все вамъ росказаты про Мистраля, про те, що винъ зробывъ за для насъ, простыхъ людей Прованса“ Мы вси посидалы въ холодку камяныхъ велькыхъ хать на мягкыхъ лавкахъ, и дуже зацикавлени почалы слухаты нашого несподиваного оповидача.

„Бачыте, шановни панночки, хочъ наша Франція куды меньша видъ вашои Россіи, а все-жъ такы и вона такъ велька, що одынъ ии край зовсимъ не похожый на другый: пивнична краина, такъ звана Бретань, не схожа на середыну Франціи, а нашъ пивдень зовсимъ одризняється одъ усіей Франціи. Ще зъ давнихъ часивъ, колы

Франція тилькы що вызволялась зъ-пидъ римськой кормыгы, наше жыття, наши звычай булы цилкомъ особни, нашъ край завжде бувъ дуже багатый; сами бачыте, яке въ насъ сонце, яки пышни рослыны, яки солодки овочи. Черезъ те по-надъ нашымъ моремъ завжде пышалыся багати миста, а гордовыте панство будувало соби роскошни палацы, смилыво воювало зъ усякымы ворогамы за свою незалежність и роскошувало веселымъ жыттямъ. Звисно, у ти часы не було ще ніякыхъ шкиль, не було и кныжокъ друкованыхъ, а булы тилькы пысани, та й ти найбильше булы зъ святого пысьма. Але и безъ шкиль и безъ кныжокъ наши люде не тилькы навчалысь багато де-чого, а ще й славылысь навкругы своею освітою. Навчалы людей наши кобзари, або, якъ ихъ звали, трубадуры. Вони складалы чудови думы, або баллады про исторію краю, про завзяття нашихъ войовныкивъ, що боронылы край видъ Мавривъ *). Одынъ видъ другого навчалыся вони симъ балладамъ, сами складалы нови и спивалы ихъ прыграваючы на лютни або мандолыни. Трубадуры ходылы одъ миста до миста, видъ одного пана переходылы до другого, спивалы по ярмаркахъ, ходылы слидомъ за військомъ, и часто сами замість мандолыны бралы въ руки шабли и былысь разомъ зъ нашымы лыцарямы за гробъ Господній, що вызволялы вони видъ бусурменивъ,

---

*) Мавры або Орапы — колысь малы свое царство въ півничній Африци и звидгы набигалы на південни краи Европы.

або за волю та за виру въ себе дома. Видъ Роны до Альпъ луналы наши писни и по всьому берези Средземного моря, бо нашихъ трубадури в залюбки виталы и Италійци и Ишпанци. Найкраши тогочасни поэты вживалы нашу мову, вчылысь нашихъ писень. Черезъ нашъ край лежавъ головный торговельный шляхъ зъ по-надъ моря на пивничъ, до столыци Франціи — Парыжу. Купци и панство однаково любылы бенькетуваты, и въ мистахъ Безье, Оранжъ, Монпелье, а наибильшъ въ Тулузи збиралы на свои бенькеты велыку сылу людей и окрасою кожного такого бенькету булы трубадуры. Спивалы воны не тилькы сами исторычни думы або писни про коханья; ни, доводылось чуты въ ихъ писняхъ багато правды про тогочасни звычай, про становыще вбогыхъ, про неправду багатыхъ, про грошолубство католыцькыхъ ксьондзивъ. Навить сами короли прыслухалысь до писень трубадури в и сами тежъ инколы вчылысь спиваты и граты: вси люде любылы трубадури в и багато де-чому навчалысь видъ ныхъ. Трубадури в однаково щыро виталы и въ королывському палаци и въ бидній хати.

Такъ було ажъ до XIII столиття, колы французьки короли звоювалы нашъ Провансъ и прыєдналы наши земли до Франціи. Замоклы тоди наши кобзари, зубожилы наши пышни миста, понаиздылы до насъ французы, и ихъ мова, тверда та холодна, запанувала скризь — и въ судахъ и въ школахъ, — а наша гарна спивуча мова захо-

валась по селахъ середъ простого люду, якъ разъ такъ, якъ каже Мистраль:

„Де теперъ тыняються чабаны та ловци, тамъ колысь сто вильныхъ городивъ жылы соби весели и ни видъ кого не залежни, вильни, наче самъ могутный витеръ мистраль, и трубадуры славылы ихъ у писняхъ, вся тогочасна Европа прыслухалась до того веселого вильного жыття. Та ба! минулося, мовъ шаблею пидкошене молоде жыття! Чы наше сонце занадто палко зогривало нашу землю, чы самъ мистраль нагнавъ на насъ таку гризну негодую: обидрана, пошарпана, трохи не гола, мова наша выгнана за двери палацivъ, кайданамы та ланцюгамы завязана—мовчыть вона, горда та смутна, и тикае геть зъ бучныхъ мистъ. И прыйняли сыротыну не паны та не королі, а заклькалы ии до себе прости рыбалкы та сувори чабаны. Биле личенько ии засмалене видъ спекы та негоды, и замистъ золотыхъ панськыхъ хоромивъ запанувала вона по ланахъ, горахъ та по моряхъ. Небо зъ яснымы зиркамы—то ии стриха, море служыть ии зеркаломъ, а хвои высоки захыщають ии видъ витру гарячого. И до кинця викумы—хлиборобы, рыбалкы та чабаны—будемо ии берегты и обороняты видъ ворожыхъ лабетивъ“.

И здавалося, що николы вже не розвернуться колышни скарбы нашої провансальськой поэзіи, що судылося ій вмерты. Тилькы стари люде ще згадувалы наши стари писни, та иноди якый чабанъ въ Коммарзи або въ Кро, сумуючы биля своеи отары, на самоти, складе якый-небудь простый виршь въ своїй ридній мови.

Але-жъ не такъ воно сталося: народня мова ниде никола не вмирае; пережыве вона сумни, важки часы и знову выйде на свить Божый, — мовъ та наша ричка, Дюранса, що ховається у темни нетри пидъ землею, а потимъ знову зъявляється вже дужымъ, могутнымъ потокомъ, — и запануе не тильки середъ простого сільського люду, але й у пышныхъ панськихъ кимнатахъ, зайде въ головы вченымъ и осьвиченымъ людямъ и выльється на папери горячымы словамы, зрозумилымы всьому люду, пронесеться ридною писнею. Але щобъ воно справди такъ сталося, щобъ прокынулася занедбана мова, треба, щобъ вона залунала въ серци велького поета, щобъ кожде його слово добромъ озвалося въ людськихъ душахъ и запалыло въ ихъ святе кохання до ридного краю и до своей мовы, бо мова и ридный край — се одно. Такимъ велькымъ апостоломъ ридного слова и ставъ за-для насъ провансальцивъ — Мистраль. Ось гляньте на його портретъ! бачыте, який винъ вельчный и гарный? А ось другый, ста-

Мистраль.

рїйшый: никола-бъ вы не дали йому стилькы рокивъ, а йому вже за сьомый десятокъ перейшло“.

Мы побачылы на стини чудови портреты провансальского народного поэта.

— Винъ тутъ недалечко живе у сели Малляни, де въ нього ѳе власный грунтець. Винъ,—говорывъ намъ дали робитныкъ,—сынъ простого хлибороба; його батько ажъ у 55 рокивъ оженився на вбогїй дивчыни, що приходыла на його ланъ збираты колоскы, яки залышалысь на поли писля обжынокъ, якъ колысь Руфъ збирала ихъ на поляхъ Вооза. Побралысь наши провансальськи Воозъ и Руфъ, и родывся у нихъ хлопецъ Фрыдерыкъ, та ѳ вырись тамъ же по-мижъ плугатаривъ та чабанивъ, середъ хлиборобськой праці. Маты, колыхаючы малого, спивала йому свои прости писни, и въ хати заможного хлибороба балакалы тилькы по-провансальськы. Хазяйство було чымале: всього було досыть, а хазяйського клопоту та работы ще бильшъ. Маленькый Фрыдерыкъ въ-осены помагавъ матери збираты маслыны, а весною рвавъ зъ нею лыстя шовковыци, щобъ нымъ году ваты шовкову черву; литкомъ доглядавъ вынограду, а зъ батькомъ снопы возывъ зъ поля, и маленьке сердце його кохалося въ краси ридного краю, въ блакытнимъ неби зъ прозорою далечинню на далекихъ горахъ, наывалося любовью до насъ, простыхъ робитныкивъ, що мозолямы рукъ своихъ выдобуваемо скарбы, працюючы невпынно коло земли своеи та чужои. Въ ти

часы у насъ и робитныкы и господари жылы вкупи, йилы за однимъ столомъ, и николы ни одынъ жебракъ не зоставався по-за дверыма, не поклыканымъ до обиду и ненагодованымъ. Писля вечери у старыхъ Мистраливъ збиралысь коло камину (велыкой грубки), де палалы выноградни сухи виття, и пры сьому веселому огныщу слухалы старыхъ казокъ, або маты Мистралева спивала зъ дивчатамы чудовыхъ стародавнихъ писень, а маленький Фрыдерыкъ, прытулывшысь до матери, слухавъ, и здається, николы бъ не переслухавъ сыхъ писень, якъ-бы сонъ — дримота не склепывъ йому нарешти очей. Пидъ свято старый батько чытавъ Пысьмо святе, або старынни вирши трубадури въ та исторычни оповидання на провансальскій мови, и вси слухалы прости стари слова, що ставалы яснымы малюнкамы колышнього славного мынулого. Але часъ мынавъ; маленький Фрыдерыкъ выроставъ, и рокивъ десяти почавъ ходыты до школы,—и зразу кругомъ його залунала неридна французька мова, передъ очыма поставалы незнайоми слова... та розумна головка хлопчыка подужала вси труднощи становыща провансальского школяра, що вчыться у французькій школи. Його захоплювалы стари поэты и пысьменныкы Греції, найбільше зъ ныхъ Гомеръ; а зъ рымськихъ зацикавывся винъ Виргиліемъ. Уже 14 рокивъ винъ перекладае ихъ виршы на провансальську мову. Зъ початковои школы винъ перейшовъ до выщой—коллегіи, а зъ коллегіи—до универсытету. Тамъ винъ товаришуе зъ сыномъ

сусида-садовныка зъ Сень-Реми—Руманилемъ; обое кохаються у виршахъ, намагаються сами виршуваты, але на якій мови? Напысавъ Руманиль свои вирши по французькы, тай почавъ читаты ихъ ридній матери, але бидна проста провансалка тилькы заплакала: вона ничогисинько не зрозумила въ творахъ свого сына. Ся горяча матерына слеза пекучою росою впала на молоде сердце Руманиля, и винъ ришывъ никола не пысаты тою мовою, котру не розуміе його люба маты. Ся щыра слеза збудыла въ його серци любовь до ридного занедбаного краю. У-двохъ зъ Мистралемъ молоди патриоты злучають коло себе цилый гуртъ такихъ-же завзятыхъ провансальськихъ народовцевъ: воны пышуть и выдають кныжки провансальською мовою, збирають народни писни, казкы, всимъ нагадують колышне жыття Прованса.

Скинчывшы университетъ, Мистраль повернувся до дому, закынувъ у кущи свое студентське вбрання и осився на сели середъ того самого простого люду, про який винъ склавъ свои чудови поэмы та вирши. Навить французьки пысьменныкы здывувалысь, якъ то можна було простою селянською мовою пысаты таки чудови малюнкы и высловляты таки высоки думкы. Мистраль поихавъ самъ у Парыжъ и тамъ багато балакавъ про видрождення нашего краю. Його виталы и дуже шанувалы вси найкращи французьки пысьменныкы, прохалы його зистатысь середъ ныхъ у Парыжи. Але пышни бенъкеты и гучне столычне жыття не вабылы

Мистралья: йому нудно було безъ ясного сонця, безъ нашого пивденного раю, и винъ покынувъ роскошни палацы парыжськихъ пысьменныкивъ и повернувся до своєї простої хаты у Малляни. Зъ того часу тутъ и живе, еднае коло себе всихъ, хто щыро любыть нашъ край и хоче працюваты на його корысть. Його працею засновано чымало музеивъ, зибрано скарбы нашої старовыны, зберігаються руины, выдаються кныжки, газеты на провансальській мови. Що року въ день св. Эстеллы вси свидоми провансальци збираються на загальный бенкетъ, еднаються бидни и багати, прости селяне, пышни горожане,—чытають вирши, промовы, спивають. Въ усихъ серцяхъ пануе въ той часъ одно гаряче братерство и любовь до ридного краю. Найбільшь роблються си бенкеты не въ пышныхъ залахъ, а въ садахъ, або на берези моря, просто пидъ яснымъ небомъ, середъ кыпарысивъ та кущивъ рожъ. И та сама мова, що колысь ховалась по бурьянамъ та пидъ соломянымы стрихамы,—теперъ лунае на майданахъ; ии вживають осьвичени люде, и на ній чытають вчени доклады. Ось що зробывъ нашъ Мистраль! Винъ брата братови виднайшовъ, и теперъ мы не перевертни французькой школы,—а мы люде, мы думаемо и высловляемо свои думкы ридною мовою. Прыйде часъ, и по всихъ школахъ диты будутъ вчытыся першь усього своєї ридной мовы. Мы не ворогы Франціи: за-для ии добра мы оддамо останню краплю кровы, але й свого мы николы не будемо цуратысь. Идить-же, пан-

ночки въ нашъ музей, тамъ побачыте и наши славетни руины и наше жыве жыття зъ його долею та недолею. Тамъ ще портретъ Мистрала побачыте. Його кожна мала дытына у насъ знае,—нашого шановного народного вчытеля и поэта. Выбачте, колы надокучывъ вамъ довгою балачкою: що кому любо, про те винъ радый одъ ранку до ночи балакать. Хочъ вы и чужынци, але вси люде, уси народы—браты; наше дило може и вамъ не чуже“...

У музеи можна було побачыты не тилькы вси кгрунты, камни, рослыны та звиривъ Провансу, але можна було познайомытысь зъ усима звычаямы, що вжываються доси по селахъ провансальськихъ. Велыки воскови фiгуры людськи булы зодягнени въ ту одижъ, яку носять рыбалкы, хлиборобы, чабаны и ихъ жинкы та дивчата. Въ одній хати цила купа провансальцивъ зустричае Риздво: запалюють мындалеву гыльку и ходять зъ нею вси кругъ хаты,—и стари и мали, печуть на вугляхъ млынцы; въ другій хати показани вси звычай, якымы витають новорождену дытыну, показани вси машыны, весь струментъ, якымъ выробляють селяне шовкъ за-для ткалень, якъ збирають маслыны и выдавлюють зъ нихъ олыву. Все жыття, увесь край зъ його простымъ людомъ стоявъ передъ нами, а навкругы на чорныхъ малюнкахъ выявлялысь и горы и ланы, Комаргъ, Кро, и увесь Провансъ.

— „Збирався сей музей килька литъ,—оповидавъ намъ нашъ поводыръ.—Уси неслы сюды, що спромоглысь: и збижжа, и одежу, и гроши.

Вси розумилы, що такой музей багато дасть для нашої самосвідомосты. Усе прыносили Мистралю: винъ мавъ надзвычайный таланъ— всихъ еднаты коло дила, зъ якого йе корысть ридному краю“.

Мы ходылы, слухалы и дывылысь, ажъ помы не почалы розлягатысь вечирни сутинкы, и пово- даръ нашъ. вказуючы на велькый годинникъ, не сказавъ намъ, що вже часъ замыкаты наничъ музей.

Такъ ось яки воны — нащадкы колышнихъ рымлянъ: горди, самосвидоми провансальци, — га- дала я, сидаючы въ потягъ, щобъ повернутысь до Монпелье.

IV

Сестра моя почувала себе зовсимъ добре, весна прыйшла, и мы вже думалы покынуты чудовый край и вертатысь до дому. Але мени дуже хотилося ще оглянуты захидну частыну пивденной Франціи. Сестра боялась дуже вто- мытысь и зисталась въ Монпелье. Я не боялась покынуты ии, бо була певна, що обое Лубе догля- датымутъ за нею, якъ ридни, та й мандривка моя не могла быты дуже довгою. Але мени не довелось йихаты...

Одного ранку мы почулы знайомый голосъ, — и до насъ въ хату пани Лубе несподивано увела нашего ридного дядька.

— „А що, не сподивалысь?—казавъ винъ обій- маючы мене и сестру, що ажъ плакала видъ радощивъ.—Що жъ се ты така зворушена? Хиба

ще й доси слаба, моя голубка? а я жъ думавъ, що ты вже зовсимъ одужала, и до дому хотивъ тебе везты“.

— „До дому! — скрыкнула сестра, и все їи лице прояснилось, — и зразу передъ нами наче розислався ридный край: вбоги хаты, невелычка церква въ ридному сели, вышневы садъ зъ кущамы бузку та поричокъ, жыта на поляхъ хвываются, лунае наша ридна украинська писня. Немае другои Украины! До дому, дядечку, а-вжежъ поидемо, — сказала сестра, хапаючи дядька за руку. — Я вже зовсимъ добре почуваю себе. Дывитсья, якъ я засмалылась на сьому гарячому сонци“.

— До дому, такъ до дому! разомъ и поидемо, а покы що, чы не дали бъ вы мени чого поснидаты, — засоромывъ насъ дядько за нашу неввичлывисть. Въ ту жъ мыть зъявылась пани Лубе зъ кавою та яешнею, сардынамы и персикамы. — Та й гарну подорожъ я зробывъ, — казавъ попоившы дядько и выходячы на нашу гарну террасу, всю уквитчану рожамы. — Якъ сивъ у Парыжи, такъ и не счувся, якъ до граныци Франціи доихавъ. Такъ мени гарно йихалося! — И дядько запалывъ сыгару и ввесь оддався споминамъ...

„Потягъ бижыть соби посуваючысь на захидъ. Отъ, думаю соби, ще килька годынъ и опынымось коло окіану, коло тіеи „великой воды, куды ховається сонце“, и яка завдала стилькы думокъ нашимъ колышнимъ прапрадидамъ.

Навкругы балкы зъ лисочкамы, по поляхъ купамы дерева и де-не-де наши тополи. Зовсимъ якъ у нашій пивденній Къивщыни! Тилькы земля трохы не така,—та й не такъ вона и оброблена. Земля жовта, глыны багато; по дорози видно переризани зализницею скели глынястого лупцю, багато каминня, и тилькы зверху трошкы, на яку четверть, пивторы, не бильше, трохы чорной земли. Рилля жовта, а то и червона, якъ цегла. Нашъ хлиборобъ мабуть бы тутъ тилькы потылицю чухавъ, а въ нихъ ничего—гарна пше-ныця, и чымъ дали, тымъ бильше вынограду. Французькый салдаты, що сыдыть биля мене у вагони,—настоящый хлиборобъ: тилькы про те и дума, якъ бы спекатысь тией службы, та зновъ вернутысь до свого поля,—каже що ба-гато роблять у нихъ дуже хорошего билото вына. Бида тилькы, що пшеныця мисцями дуже иржею попсована: цили ланы стоять таки почор-нили, мовъ бы ихъ огнемъ попалыло. Чымало гречкы, пшенычкы (кукурузы), картопли, багато капусты, свырипы, де-не-де макъ, гороху трохы, бобивъ. Вивсы не дуже гарни, ридкувати, и колосъ не дуже рясный. Синокосу не дуже ба-гато, а досыть гарный—бильше сияный, а то и простый, такой якъ у насъ, тилькы трава не та, далеко нызша и плохйша. И копыци таки якъ и у насъ, а косыты не вмють: такъ рядкы и знать—драбынкамы. Дывлюсь отсе—и косять люде зовсимъ мовъ тii кацапы: махъ, махъ, махъ... Тымъ то воно у нихъ такъ и выходыть:

та де-жъ имъ було и вывчытысь: хиба у нихъ таки степы якъ у насъ?!

Камяной огорожи по поляхъ не видно, межи пообсажувани деревамы и кущамы. Ричечкы и канавкы скризь пооброблювани, каминнямъ пообкладувани, пообсажувани здовжъ тополямы. Дорогы гарни, куды намъ до такихъ дорогъ, — навить зовсимъ маленька дорижка мижъ ланамы, — и тая убыта каминнямъ, обсажена деревамы, мисткы скризь камяни, здовжъ доригъ ровы покопани, тежъ выкладени каминнямъ. Навкругы скризь лискы невелычки и дуже доглядани. Дерево — бильше дубъ, грабына, ясень, чымало акаціи, по поляхъ бильше яблуні; гориха волоського багацько, черешень, часамы персикы (брусквыня) и морели. И росте воно не абы-якъ, якъ йому Богъ давъ, а дуже доглядане и дуже оброблене. На поли кожне дерево такимъ робомъ выправлене, щобъ виты йшли не до горы, а вшыршъ, парасолею, а яке дерево биля стины, то виты вытягнути по обыдва бока здовжъ муру и попрывязувани, и дерево выходыть зовсимъ плоске и наче прылиплене до стины: йому и витеръ не ушкодыть, и тепла бильше видъ муру. Дрибна ростына така, сказать, якъ и у насъ. Осъ по-узбичъ зализныци видно деревій, кишкы, дрикъ, звиробой и дыкый макъ — якийсь жовто-гарячий, ажъ рудый и дуже маленький — багато його, чымало и папороти.

Не багато побачышъ йидучы зализныцею, а все-жъ такы, якъ дывытысь, то де-що въ очи вскочыть. Отъ хочъ-бы и скоть видно на

поляхъ та по дорогахъ. Худоба добра, не дуже велика на зристь, але здорова, сыта и добре доглядана; якоись особливои породы—уся якъ одно — рудовато-сира зъ невеликымы рогамы.

Кони велики и не дуже гладки — видно що въ роботы, а де-не-де трапляються и велычезни нормандськи возовыкы, передъ якымы наша знивечена, маленька украинська конячка выдається мовъ яка-небудь мыша. Лыхо, якый у насъ той скоть понивеченый, зовсимъ ни на що звився!.. Села видно дуже часто, а хуторы, чы по тамошньому фермы,—ще частійше.

Туть, якъ и у вашому Прованси не побачышь такого ровного, безлюдного поля, якъ у насъ, що тилькы зъ краю де-нибудь сыніе лисокъ, або манячыть яка-нибудь далека церковка. Туть не те: скризъ пороскыдувани хуторы, скризъ червоніють черепяни дахы и людей бильше, и бильше тисноты. По селахъ хаты стоять улыцямы, прытулени одна до одной, отъ якъ у насъ по великыхъ мистахъ. По хуторахъ — вильнійше: хаты стоять по-одыноко, або невеличкымы купкамы. Уси хаты камяни, зъ черепьянымы дахамы; у биднійшихъ людей, такы якъ у насъ на Подольщыни, вымазани вапною, биленьки, досыть чепурни. У заможнійшихъ—далеко краще, у два поверхы и обійстя все гарне, якъ у нашого доброго полупанка, тилькы далеко огряднійше. Видно, що-се не прымхы, а господарство: воно и скотыни хливъ будуе такый, якъ и соби хату. Побудовани хаты не такъ, якъ у насъ, уси на одынь выдъ, однаково, а йе всяки: и таки, якъ

У насъ, на двѣ половины—у одній люде жывуть, а у другій не комора, якъ у насъ, а стайня за-для скотыны,—и у два поверхы: знызу стайня, а зверху хата,—и таки, що стайня прылиплена збоку,—и таки, що хата окремо, а обійстя нав-кругы. Чымъ дали на захидъ до моря, тымъ бильше трапляються вельки хаты, злиплени зъ двоухъ, трьохъ, а иноди и бильше хать, що одна до одной по малу прыстроювалысь. — Садкивъ не выдно, квиткы бильше на викнахъ, або до стины пущени—земля дорога дуже! Колодязи зовсимъ не таки, якъ у насъ—пообкладувани каминнямъ, зъ камяною-же цямрыною. Воду тя-гають цебромъ на зализному вальци або такъ изъ ручкою, а зверху ще и дашокъ невелыч-кый зроблено, щобъ валець видъ дощу не псу-вався, не ржавивъ. У насъ таки колодязи хиба въ Бессарабіи побачышъ, або въ Крыму та по немецькыхъ колоніяхъ коло Одессы. Де-не-де биліють витрякы, тежъ зовсимъ не таки, якъ у насъ: высоки, муровани зъ каминня, крутыться у ихъ верхъ, крыль четверо або шестеро — не бильше, дуже огрядни и вельки, мабуть чы-мало коштують. Возивъ такихъ якъ у насъ, або велькыхъ немецькыхъ хуръ тутъ зовсимъ по дорогахъ не выдко, а за все правыть короткый, хочъ и досыть шырокый визокъ на двоухъ коле-сахъ. Такъ якъ на його дывытысь, то винъ и не велькый, а якъ повидкыдать задокъ та передокъ, та покласты довгу вію, то на йому можна трохы не цилу скурту сина звезды. Возять бильше воламы, а то велькымы нормандсь-

кымы киньмы, запрягаючы ихъ удовжъ по одному, по двое, по трое и бильшь—якъ що важке. На двоухъ колесахъ такой визъ иде далеко лекше и везе куды бильше нижъ нашъ, тилькы до його вже не нашихъ маленькихъ конячокъ треба. На що не подывысь, заразъ выдно, що тутешни селяне—люде заможни, мають на чому робыты, мають и чымъ робыты, не то що по нашихъ сторонахъ. Тилькы-жъ не треба забуваты и того, що тутешни селяне зовсимъ не те, що наши и ривняты ихъ до нашихъ зовсимъ не можна. Булы и воны колысь трохы не такымы, якъ и наши—крипакамы, але вызволылысь изъ крипацтва далеко ранійше велькои французькои революціи 1793 року, пился того, якъ багацько панивъ повтикало, ихъ добра розпродувалысь, а де-котри зъ—селянъ, хто мавъ гроши, або зумивъ ихъ здобуты, покупылы соби земли; решта-жъ мусила йты до ныхъ у наймы, або кыдаты хлиборобство и робыты по фабрыкахъ та заводахъ. Отъ тымъ-то сельськый людъ у Франціи такой заможный, и колы його можна ривняты до нашого, то хиба тилькы до багатыхъ козакивъ, або полупанкивъ. Та й люду того не дуже багато, бо зъ заможной сельскои симьи далеко не вси диты зистаються хлиборобамы; звычайно бувае, що господарство не дилять, а одынъ старшый або молодшый сынъ (якый де звычай) бере соби землю и все господарство, а иншымъ сплачуе ратамы ихъ пайку. За те у Франціи багато зовсимъ ничого не маючого бидного люду, що живе тилькы зъ своеи щоденной праці,—

такого люду, якого у насъ покъ що не дуже багато. Тилькы-же втишатысь сымъ тежъ такы нема чого, бо якъ прыривняты тутешнього простого наймыта до нашего селянына, то выходыть, що його доля все-жъ такы краща—и далеко краща, дарма, що винъ не мае ни хаты, ни земли, ніякого господарства. У цилій Франціи не знайдете чоловика, щобъ не знаючы зроду ніякои постели спавъ на голій лави пидмостывшы кожуха, або щобъ йивъ самый хлибъ изъ цыбулею та зъ святою водыцею. Який-бы не бувъ чоловикъ убогый у Франціи, а все-жъ такы винъ мае постиль—справжню постиль зъ подушкамы, простырадламы, ковдрою—якъ слидъ; йисть що дня мнясо, пье выно або сыдръ. Тымъ-то ихъ и пьянымы никола не побачышъ, бо воны горилкы не дуже вжывають, та й на що имъ горилка тая, колы йе выно або сыдръ, або пиво,—ось винъ и може соби выпываты до кожної йижы.

Люде роблять у поли въ сорочкахъ, билыхъ штаняхъ и соломьяныхъ брыляхъ. Здалеку зовсимъ якъ и наши, часомъ ще и поясъ червоный. Тилькы штаны хиба не таки широки, якъ у насъ. Народъ крипкый, здоровый, запаленый сонцемъ, на зристь не дуже великый, але мицный, бильше пыкати, а трапляються часомъ и таки, що отъ хочъ запрысягтысь, що бачывъ його десь на одеській зализныци. Де-колы дывышся у викна вагона: иде товстый, пыкатый, морда червона, грохы не лусне, ще й одягнений въ довгу чесунчову халамыду—зовсимъ нашъ степовый

помищыкъ, навить и нисъ картоплею. И ихъ чымало выдно, оттакыхъ халамыдныкивъ.

Писля полудня люде сплять у поли, спочывають—такъ якъ и у насъ. Та хочъ-бы тоби де пидъ деревомъ, або що,—ни, прѣсто такъ на сонци, хочъ-бы и до дерева недалеко. Та й то сказаты: воно у нихъ и не пече дуже, такъ якъ и въ Прованси—море недалеко. Тымъ то у ихъ въ литку холоднѣйше, а зимою далеко теплѣйше нижъ у насъ.

А потягъ усе наблыжається на захидъ. Отъ вже выдно и похыли дерева, и все въ одынъ бикъ, на схидню сторону—се видъ витру зъ моря. Ажъ чудно дывыться: кожне дерево, наче його великымъ витромъ прыгнуло,—и само похылене на бикъ и вси виты повернени на одынъ бикъ. Такечкы воны выростають, такечкы и стоять. Море вже зовсимъ недалеко. И копыци,—то булы копыци зовсимъ якъ у насъ,—а тутъ ихъ кладуть уже не такъ, а бокомъ, и вси снопы на одынъ бикъ, колоссямъ до сходу. щобъ витромъ не порозносыло. И земля вже не та: або писокъ, або земля зовсимъ сира, часомъ зовсимъ темна и вся засіяна маленькымы каминцямы та черепашкамы. Скризь ривчакы покопани и пороблено такъ, щобъ зъ горбкивъ вода у дощъ текла не туды, куды ий прыйдеться, а по ривчакамъ туды, куды треба хлиборобови.

Счытався я въ чоловика, що якось сивъ биля мене у вагони, якъ люде тутъ жывуть. А винъ и каже, що жывуть тутъ дуже великымы семьямы, бо тутъ семьи не деляться якъ у насъ, а такъ

якъ у Сербивъ, або мисцямы въ Московщыни, — жонати сыны жывуть зъ батькамы, и симья складається зъ килькохъ семей, и вси жывуть у одній господи. И каже, що колы часомъ такъ прыйдеться, що поставлять молодымъ особну хату, то господарство все-жъ такы спільне, не делятъ ни землю, ничего, а все у спилку

У Бордо довелось прыхаты зовсимъ вже поночи. Дорога зъ Бордо иде вже просто на пивдень. Заразъ же за мисцомъ вже бачышъ вельку змину краевыду. почынаються писки, досыть ривный степъ, де-не-де невелычки горбки зъ округлымы гарненькымы сосонкамы, що трохы нагадують вже чудову италійську пинію. Степови мисця — степови и звычай. Скризь удовжъ зализныци выдно попалену траву. Тутъ ии не косятъ (бурьянъ, мабуть), а просто запалюють. Земля вже не така оброблена, дуже довги и шыроки степы позаросталы нызенькымы кущыкамы лубняку та папороттю, де-не-де выдно и березкы.

Ажъ ось мисця зновъ почалы миняться: пишовъ лисъ — не дуже велькый, выдно, що сажений — сама сосна, а земля чыстисенькый писокъ. На кожному дереву вырубанный здовжъ ривчакъ (се робыться у нихъ особливою сокырою), а въ кинци ривчака знызу прычеплений горщычокъ, зовсимъ такый, якъ у насъ на квиткы роблять. У ти горнятка тече жывыця ривчакомъ зъ сосны: потимъ ту жывыцю перетоплюють, выливають у шыроки плесковати барыла и продають найбильше приморськымъ рыбалкамъ, у котрыхъ вона иде и човны мастыты и одежу

соби, щобъ водою не проходила на мори, и парусы и таке инше. Прычеплени тїи горщыкы не однаково, яки ныжче, яки выще и попры-кручувани дротомъ до дерева, щобъ не падалы. Се ще кажутъ недавно, литъ може зъ двадцять, якъ се тутъ почалося. Ще трохы дали выдно вже и гладкозеленый португальскый лавръ; а возы запряжени вже не киньмы, а муламы; де-не-де невелычки пасыкы коло хатъ зъ плетенымы зъ лозы вулыкамы. Усе миняється дуже швыдко, зъ кожнымъ церегономъ все бильше и бильше почувається пивдень. Отъ вже показалася кукуруза; трохы дали и вже цили ланы; а ось вже и таке, що я доси й не бачывъ: корковый дубъ—невелычке дерево зъ дуже темнымъ блискучымъ лыстомъ и такъ якъ зъ чоловика заввышкы зъ чысто облупленою корою. И хаты вже пышы не таки якъ булы перше: хочъ и камяни, а на деревляному рештованни, оттаки якъ побачышь часомъ у Швейцарїи, або и въ насъ блыжче до Польши; тилькы що въ насъ помышъ рештованнямъ у глыну не каминци вмазуютъ, а быте печиння. А дахы такъ и зовсимъ таки якъ у насъ—соломяни, та ще й драбынкамы пидризани, зовсимъ якъ отъ у Кыивщыни; тилькы, що на хати одынъ прычилокъ зризаный. И вербы край шляху по нашому пообрубувани: одынъ пень стырчыть, а зъ його кущемъ идутъ довгы паросты.

Ще дали ище бильше лиса, и починаять трапляться чымали вже горбки и долынкы. Окрымъ кукурузы нїякого вже хлиба не выдно. Не таки вже и люде: довгообрази, выголени—и все

вже у беретахъ,—плесковатыхъ картузахъ млынцемъ безъ козырка.—Се вже починається инша земля—Испаньска.

Саме на кордони я зупынився у мисти одному поыморському де на мене чекавъ одынъ мій давній прыятель. Винъ зустривъ мене на вокзали и повизъ до себе. Чудовый вечиръ обгорнувъ вже мисто, и колы мы прыхалы до мого прыятеля, його жинка зустрила насъ на шырокій веранди цилкомъ обгорненій квиткамы и выноградомъ. (Ось де, мои любви, я у перше побачивъ величезный окіанъ! Мисяць тилькы що пиднимався з-за його далекихъ хвыль, и срибными проминямы мовъ переризано його безодню.—Солоне свиже повітря доносилось до насъ, и чутно було, якъ шыроки хвыли былися безъ упыну о камяни скели. Чудовый незабутный краевидъ! Мени ажъ дивно було, що це справди бьеться окіанъ, такъ дуже-дуже близьенько, крокивъ може пивсотни, не бильшъ; у ливу руку — скели, у праву—горы, а просто — шыроке, безкрае море. Але - жъ мои землякы заразъ - же почалы мене росхолоджуваты: „Де тамъ, кажуть, гарно. Отъ нехай у день подывытесь, зовсимъ не те, чого бажалося; и море не таке, и беригъ не такый, и все не таке“. Не дуже то имъ повирывшы, я вмывся, попоивъ добре, та й пишовъ спаты.

Другого дня, прокынувшысь досыть раненько, покы други спалы, я найперше выйшовъ на веранду, щобъ роздывытысь усе якъ слидъ. Се бувъ саме часъ нызькой воды; море видійшло видъ нашої хаты геть далеченько, здовжъ берега за-

мисть моря бигла мижъ пискамы невелычка ву-
зенька ричечка. Зъ ливого боку вона завертала
по-пидъ берегомъ и выливалась у море, а
зъ правого текла пидъ самисенькою Фуэнтер-
рабією — такъ звалося мисто, — видризуючы іи
видъ сусиднього миста, на тимъ боци, — Гандаю.
Ся невелычка, але дуже быстра ричечка и йе тая
Бидасса, що становыть кордонъ мижъ двома дер-
жавамы: Францією по той бикъ и Ишпанією по-сей.
У високу воду море іи залывае, заганяе зъ неи
воду геть у гору, такъ що може верстовъ на 10,
а то и бильше, вода у ній пидіймається, и тоди
Гандай уже виддиляється видъ Фуэнтеррабіи не
ричкою, а цылымъ лыманомъ. И чудова ричъ
отся висока и нызька вода у окіани! У насъ на
Чорному и навить у Середземному мори зов-
симъ сього немає, а въ окіани вода шистъ
годынь пидіймається, пидходыть до самисинь-
кого берега, а потимъ шистъ годынь спадае и
видходыть геть, якъ де и якъ колы: по де-якихъ
мисцяхъ не дуже далеко, а по де-якихъ на
килька верстовъ; по весни меньшъ нижъ въ
осены; у повный мисяць бильшъ нижъ у моло-
дыкъ; у витерьъ изъ моря—далеко бильше нижъ
у витерьъ изъ земли. И що-дня—на одну году
спыняючысь. Отсе якъ я дывывся у 7-ій години,
море було зовсимъ далеко, вода дуже нызька,
а у пивдень найвыще, а на-завтра у тую-жъ
годину вранци вона вже почне прыбуваты, че-
резъ 12 днивъ у 7-ій години вона вже буде
найвыща, а въ пивдни найныжча. Такъ и йде,
зъ дня у день, зъ року въ рикъ, помы буде

на свити земля, на земли море, а коло земли мисяць.

Прыбравшысь трохи, я вийшовъ на беригъ, пидійшовъ до ричкы, навить воду покоштувавъ,—сказать, що зовсимъ и не солона,—и пишовъ дали, наблыжаючысь до моря. Де-не-де каминня пооблиплюване черепашкамы, по затонахъ та вымоинахъ позоставалыся маленьки рачкы креветкы, по писку бигають бильшеньки круглясти ракы,—жовти та зелени крабы; у ихъ одна передня лапка завше далеко бильшенька видъ другои, и черезъ се воны бигають бокомъ, мовъ кульгають. Мисцями повыкыдало хвылею цили купы морської капусты, шмаття дерева; скризь скачуть пискови блохы — тежъ маленьки рачкы, тилькы дуже швыдкы, а за нымы бигають прегарни маленьки пташкы, зъ нашого сорокопуда завбильшкы, на выдъ мовъ наши коростели. Швыдкы та таки проворни—и чоловика не жахаються, хиба вже пидійдешъ зовсимъ блызько, якъ рукою дистаты, тоди зразу вси здіймуться, видлетять маленькымъ табунцемъ крокивъ за пять або що, тай знову бигты. А море плещеться та стогне—немовъ дыше! Хвыля йде за хвылею ривненько й тыхо наблыжається до берега, росте все бильше и бильше, пидіймається гострымъ зеленымъ гребинемъ, нарешти гребинь ламається, и хвыля розсыпается билою пиною, розливається и лыже жовтый писокъ, потимъ помаленьку видходыть, а на іи мисце набигае, мовъ граючысь, нова хвыля и зновъ розсыпается и зновъ лыже писокъ. А чудове, чысте повітря свижимъ,

ласковымъ витерцемъ неначе само розпирае тоби груди, и такъ спокійно, гарно и весело стае чоловікови! Забудешъ и городъ, и людей, и свить увесь, и тилькы дыхаешъ, живешъ и не думаючи ни про що, мовчки дывышся на тихи вични хвыли.

Але не довго довелось мени вабыты очи велычезными хвылямы. Нагла звистка зъ Россіи нагадала мени мои господарськи обовязкы; лито надходыть, хазяйство само не йде безъ господаря. Треба вертатысь до дому. Отъ я и надумався до васъ заскочыть, щобъ намъ разомъ йихаты, якъ що тилькы вы набралы досыть сылы й здоровья“, —ласкаво додавъ нашъ дядько, пыльно дывлячысь моїй сестри въ очи.

— Досыть, досыть, дядьку мій любый, — озвалась вона, —и мы вси згодылысь, якъ найшвыдче вертатысь до дому.

Черезъ скильки днівъ, якъ тилькы дядько видпочынувъ, рушылы мы у трьохъ зъ Монпелье. Пани Лубе плакала за нами, мовъ за ридными сестрамы. Та й намъ шкода було добрыхъ людей и чудового краю. Якъ я йому була вдячна! Винъ повернувъ моїй сестри сылы, здоровья, а мени винъ давъ найдорожчий скарбъ сердешный: Провансъ зъ його веселымъ, до чужынцевъ прыхыльнымъ людомъ, навчывъ мене, що не тилькы въ мене бративъ, яки жывуть зи мною вкупы въ однаковыхъ обставынахъ, въ одному краю. Уси люде, на якій-бы воны мовы не балакалы,

И въ якихъ - бы обставынахъ не жылы, -- вси воны браты, и мають одну велыку мету: працею, невпынною працею, та осьвитою выробляты соби гуртомъ вильне, незалежне жыття. Провансальцямъ воно лехше ведеться, бо воны здавна корыстуются осьвитою, кращымы обставынамы громадського жыття. Але й намъ нема чого скаржытысь; додамо праці,—и колысь по нашихъ стѣпахъ запануе така сама роскишъ — воля, яка вабыть усихъ чужынцевъ на провансальськихъ ланахъ.

Ось яки булы мои думкы, колы нашъ потягъ саме пидъиздывъ до гряныци нашої України.

- *№ 25. Якъ дбаешъ, такъ и маешъ (про господарство),
М. Ганька . . . . . ц. 3 к.
- № 26. Наймычка, поэма *Т. Г. Шевченка* (зъ 30 мал.) ц. 3 к. (вел. 10 к.).
- *№ 27. Прыгода на хутори, *О. Русова* (метеорологія, зъ 18 мал.) ц. 5 к.
- № 28. Божа искра, оповидання про Рафаэля, *С. Русовой*
 (зъ 15 малюнками) . . . . . ц. 5 к. (велен. 10 к.)
- № 29. Катерына, поэма *Т. Г. Шевченка* (зъ 15 мал.) ц. 5 к. (вел. 10 к.)
- № 30. Ходимо за Нымъ, *О. Кониського* (зъ 9 мал.) ц. 5 к. (вел. 10 к.)
- № 31. Винокъ (чытанка), *О. Билоусенка* (зъ 120 мал.) ц. 35 к. (вел. 60 к.)
- № 32. Сильски прыгоды (про выпасы), *Т. Рыльською* . . . . . ц. 5 к.
- № 33. У дытыны головка болыть — у матери сердце (якъ
 годувати та доглядати малыхъ дитей), *Г. Задеры* . . . . . ц. 5 к.
- № 34. Пидъ землею, оповид. про шахты, *М. Загирни* (выд. 2-е,
 зъ 8 мал.) . . . . . ц. 12 к.
- № 35. Оборонецъ понрывдженыхъ, опов. про Линкольна
 (зъ портр.), *М. Загирни* . . . . . ц. 10 к.
- № 36. Мале та розумне, опов. про мурашокъ (зъ 2 мал.), *П. Е.* ц. 8 к.
- № 37. Середъ виноградаривъ пивденной Франціи, *С. Русовой*
 (зъ 10 мал.) . . . . . ц. 6 к.
- № 38. Якъ видкрыто Новый Свить, *Д. Дорошенка* (зъ 7 мал.) ц. 6 к.

Брошюры, обозначенныя звѣздочкой *, получили одобреніе Министерства Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ.

Печатаются: Оповидання про рослыны, *О. Степовыка*; Пантелеймонъ Кулишъ, *Д. Дорошенка*; Кырыло и Мефодій, *А. С-го*; Розмова про земни сылы, *М. Комаля*; Якъ выбираютъ посливъ до рады державной, *К.*

Готовятся къ печати: Державна дума и нови права, *П. Смутка*; Про участь народа въ справахъ державныхъ, *А. Вольниця*; Державный ладъ, *К.*; Нови царськи законы, *М. Комаля*; Який бувъ ладъ въ Афинській держави, *М. Загирни*; Товарыськи крамныци, *В. Доманьцького*; Вашингтонъ, *М. Загирни*; Якъ кныжки друкуються, *Б. Гринченка*; Про посуху, *Тертычного*; Про холеру, *М. Левицького*.

На основаніи циркулярнаго предложенія Мин. Нар. Просвѣщенія попечителямъ учебн. округовъ, отъ 10 ноября 1901 г. за № 31977, книги спеціальнаго сельско-хозяйственнаго и технического содержанія, рекомендованныя, одобренныя или допущенныя Мин. Земл. и Гос. Им. для библиотекъ подвѣдомственныхъ ему низшихъ учебн. заведеній, допускаются также и въ училищныя и народныя библиотечныя подвѣдомств. Мин. Нар. Пр. („Прав. Вѣстн.“ 21 декабря 1901 г., № 278).

ГЛАВНЫЕ СКЛАДЫ ИЗДАНИЙ ОБЩЕСТВА: въ Спб. — въ книжн. магаз. *Н. Г. Мартынова* (Александринская площадь, д. 5) и въ Кіевѣ — въ книжн. маг. „Кіевской Старины“ (Безаковская, 14). СКЛАДЪ ПРАВЛЕНІЯ: Спб., Казанская, 39, у д-ра медицины *Е. С. Грибинюка*. Сверхъ того, изданія Общества можно получать во всѣхъ лучшихъ книжныхъ магазинахъ.